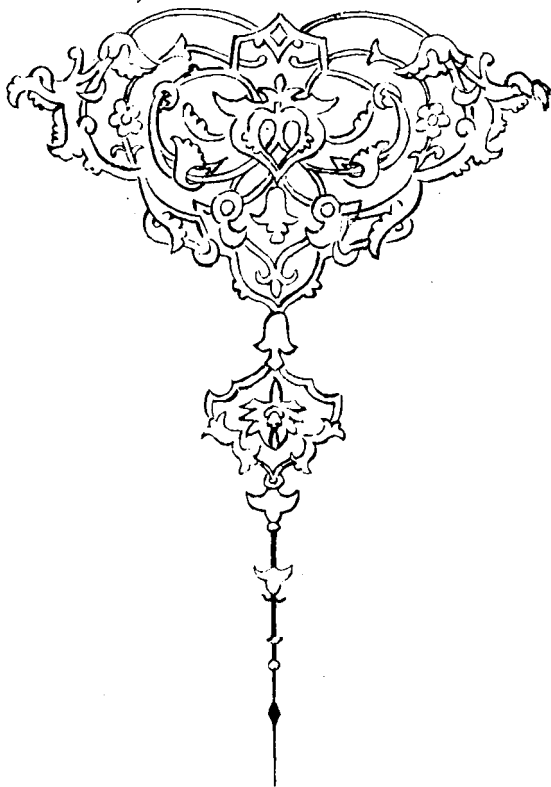

МАҲМУД ҲАСАНИЙ, СУРАЙЕ КАРИМОВА

Навоий даври табобати

Тошкент
Ибн Сино номидаги нашриёт
1991

Масъул муҳаррир — Ўзбекистон ССЖ
Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси.
Ўзбекистон ССЖда хизмат кўрсатган фан
арбоби, Беруний мукофоти лауреати
Убайдулла Исроилович Каримов.

Тақризчи — филология фанлари доктори,
профессор, Ўзбекистон ССЖда хизмат
кўрсатган фан арбоби, Беруний мукофо-
ти лауреати *Исматулла Абдуллаев.*

Муҳаррир Адиба Қодирова
Муқовани Абдумажид Қаҳҳоров ишлаган
Мусаввир Неъмат Ҳакимов

Ҳасаний Маҳмуд, Каримова Сурайё.

X—31 Навоий даври табobati // Масъул муҳаррир
У. И. Каримов/. — Т.: Ибн Сино номидаги нашр.,
1991. — 126б.

I. Автордош.

Ҳасаний Маҳмуд, Каримова Сурайё. Медицина эпохи
Навои.

Қўлингиздаги китобда XV аср ҳамда XVI аср бошларида
Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда яшаган табиблар ва уларнинг
тиббий асарлари ҳақида маълумотлар, Навоий даври табobati,
Навсийнинг табobat фани ривожига кўшган ҳиссаси, унинг тиббий
ҳинматлари, Навоий яшаган даврдаги ҳозиқ табибларнинг асар-
ларидан намуналар берилган.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ББК 5 г

X $\frac{4702620102 - 011}{M 354 (04) 91}$ эълонсиз.

© М. Ҳасаний, С. Қаримова,
1991.

ISBN 5-638-00470-X

www.ziyouz.com kutubxonasi

Агар ҳикматқа бўлса плтифотинг,
Кп бўлсун Нуҳ умрича ҳаётинг.

АЛИШЕР НАВОИЙ

КИРИШ

Халқимиз ҳақиқий олим ёки буюк даҳо шоирларни офтобга, шамга қиёс қилади. Офтоб ҳаммага баравар нур сочади, шам эса ўзи ёниб, эриб, атрофдагиларга зиё бағишлайди. Алишер Навоий ҳам ана шундай даҳолардан биридир. У ўзи учун яшамади, ўзини ўйламади, у инсоният ҳақида қайғурди, одамларга яхшилик қилишни ўзига шнор қилиб олди.

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғамн, —

деган Навоий аввало ўзининг ўлмас асарлари билан халқимиз қалбига ва йўлига зиё бағишлади, онгини ва руҳини илм билан сугорди. Давлати ва мансаби билан эса мамлакатни обод қилди, уруш ва жанжаллар йўлига гов солди, бечора одамларга ёрдам кўрсатди.

Навоий ўз даврида фаннинг ҳамма соҳаларини ривожлантиришга уринди ва бу борада катта муваффақиятларга эришди. Унинг маънавий ва моддий кўмаги ва раҳбарлиги остида машҳур тарихчилар, шоирлар, мусиқашунослар, наққошлар, табиблар ва бошқа соҳа мутахассислари етишиб чиқди. Қўйингки, Бобурнинг тили билан айтганда: «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замони эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, ботахсис Ҳирий шаҳри мамлу (тўла) эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай»*. Султон Ҳусайн Мирзо замонининг гуллаб-яшнашида Алишер Навоийнинг буюк ҳиссасини барча олимлар тап олиб келмоқдалар.

Навоийнинг илм аҳлларини тарбия қилгани, фан ва

* Бобур. Бобурнома. Тошкент, «Юлдузча», 1989, 159—160-бетлар (қавс ичидаги шарҳлар бизники).

маданиятни ривожлантиришга бел боғлагани у яшаган даврдаги, ундан кейинги ва ҳозирги даврдаги каттаю кичикни бирдек тўлқинлантириб келмоқда. Яна Бобур тили билан айтганда: «Алишербек назир ийўқ киши эди... Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий (қувват берувчи) маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай»*.

Навойи ҳаёти ва ижоди ҳақида у яшаган даврдаги олимлардан тортиб то бизнинг замон олимларигача жуда кўп илмий китоб ва рисоалар чоп этганлар. Шунинг учун биз бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик ва Навоий даври табобати, Навоийнинг табобат фанига муносабати шу пайтгача яхши ўрганилмаганлиги учун, биз ана шу соҳани тўлдиришни кўзлаб мазкур рисолаи ёзишга киришдик. Рисола сўнггида эса Навоийнинг тиббий ҳикматларини келтириб, уларни керакли шарҳлар билан таъминладик.

Мазкур рисола буюк Навоийнинг 550 йиллик тўйига муносиб совға бўлар, деган умиддамиз.

Ўқувчиларнинг рисола ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларини мамнунлик билан қабул қиламиз.

Муаллифлар

* Уша асар, 153—154 бетлар.

Навоний асри таботатига бир назар

Маълумки, Шарқ таботати жуда қадимий тарихга эга. Бу таботатни умумлаштириб, юқори босқичга олиб чиққан буюқ аллома Абу Али ибн Сино бўлди. Бироқ Ибн Синогача ҳам араб ва форс тилларида кўплаб тиббий китоблар ёзилган эди. Ибн Синодан кейин ҳам тиббий асарлар ёзиш давом этди. Табиблар ўз асарлари, янги даволаш усуллари, ҳар хил тажрибалари жамланган китоблари билан бир-бирларига таъсир қилдилар, бир-бирларидан ўргандилар.

Навоний яшаган асрдаги таботатни ҳам ўзидан олдинги таботатлардан ажратиб бўлмаганидек, Навоний асри, яъни XV аср ҳамда XVI аср бошларидаги таботатнинг ривожланишини ҳам ёлғиз ҳолда, бир-бирдан ажратиб қараб бўлмайди. Мазкур асрдаги Мовароуннаҳр (Самарқанд ва Бухоро), Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон таботатлари ўзаро мустаҳкам алоқада эди. Бу даврдаги табиблар бир-бирларининг ёзган асарларидан бохабар бўлганлар. Хусусан, Навоний асос солган «Дорушшифо» даги табиблар билан самарқандликлар жуда яқин алоқада бўлганки, биз бу ҳақда қуйироқда, «Дорушшифо» ва унинг табиблари ҳақида гапирганимизда тўлиқроқ тўхталамиз.

Навоний асрида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистонда яшаган табиблар ва уларнинг асарлари аввало Навоний даврида Ҳиротда таботатнинг ривожланиши тарихини ва сабабларини ўрганишга ёрдам беради, иккинчидан, мазкур даврда яшаган табиблар ва уларнинг асарлари ҳақида илмий жамоатчилик янги маълумотларга эга бўлади.

Сўзини Навоний асрида яшаган табиблардан бошлайлик. Ана шундай табиблардан бири XIV ва XV асрларда яшаган Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ибн Фақиҳ Илёсдир. Илмий манбалардаги маълумотларга кўра у таботатга бағишлаб учта асар ёзган:

1. «Рисола дар ташриҳ-и бадан-и инсон» («Одам анатомияси ҳақида рисола»). Бу асар Амир Темурнинг невараси Пир Муҳаммад Баҳодирга (808/1405 йилда ўлдирилган) бағишланган бўлиб, «Ташриҳ-и Мансурий», «Ташриҳ бит-тасвир» номлари билан ҳам маълум.

Китоб муқаддимасида одам танасининг турли аъзоларига тасвир берилган. Асосий қисм тўрт бобга бўлинган бўлиб, суяк, асаб, мускуллар ва қон томирига бағишланган. Хотима қисмида мураккаб аъзолар ҳақида гапирилган. ЎзССЖ ФА Шарқшунослик институтида шу асарнинг иккита қўлёзма нусхаси сақланади (инв. № 2105, 3663/IV)*.

Мансур ибн Муҳаммаднинг иккинчи китоби «Кифоя-и Мансурий» ёки «Кифоя-и Мужоҳидийа» («Мужоҳид учун тўлиқ китоб») деб табибнинг устози бўлмиш Мужоҳиддин номи билан аталган. Бу асар султон Зайн ал-Обидин Кашмирий (823/1420—875/1470) га бағишланган бўлиб, 1423 йилда ёзиб тугатилган. Унда муаллиф одам танасининг соғлом ҳолати ва унинг сабаблари, касал бўлиш сабаблари, соғлиқни сақлаш, турли аъзолар касаллиги ва уларни даволаш, оддий ва мураккаб дорилар ҳақида маълумот берган. Шарқшунослик институтида шу китобнинг учта қўлёзма нусхаси (5536, 11665/VIII, 11846/V рақамлари остида) сақланади.

Мазкур муаллифнинг яна бир асари — «Ғиёсийа» — дунёда ягона нусхада бўлиб, қўлёзмаси Калькуттада сақланади.

Табиблар оиласидан чиққан кермонлик Бурҳонуддин Нафис ибн Ивоз ибн Ҳаким ал-Кермоний Мирзо Улуғбекнинг (811/1409—853/1449) таклифи билан Самарқандга келади ва шу ерда табиб Нажибуддин Самарқандийнинг (619/1222 йилда вафот қилган) «Ал-Асбоб ва-л-аломат» («Касаллик сабаблари ва белгилари») асарига араб тилида шарҳ ёзади ва уни 827/1424 йилда тугатгач, Мирзо Улуғбекка тортиқ қилади. Бу китобга Кермоний шарҳланаётган матидан ҳам парчалар киритган. Шу шарҳ туфайли Нажибуддин Самарқандийнинг «Асбоб ва-л-аломат» асари илм оламига танилди. ЎзССЖ ФА ШИ да асарнинг 7636, 2872, 4910 ва 10706 рақамли 4 та қўлёзмаси бор.

XVI асрнинг бошларида Самарқандда шайбонийлар

* Шу бобда инвентар рақамлари кўрсатилган қўлёзмаларнинг илмий тавсифлари «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР» (қисқача СВР) нинг I, VI, IX, X, XI томларида берилган. Тошкент, 1952—1987 йиллар.

сўлоласига мансуб бўлган Абу Мансур Кучкунжи хон (916/1510—936/1530) саройида Султон Али исмли табиб хизмат қилган. Келиб чиқиши Хуросондан бўлгани учун унга «табиб-и Хуросоний» — Хуросон табиби деган исбат берилган.

Султон Алининг бизга маълум бўлган асарларидан бири «Дастур ул-илож» («Даволаш дастури») дир. Бу китоб 933/1526—27 йилларда Кучкунжи хон саройида ёзилган ва унга тортиқ қилинган. Бу китобда инсоннинг бошидан то оёғигача бўлган барча аъзоларининг касаллиги, уларни даволаш йўллари кўрсатилган.

«Дастур ул-илож» ни ёзиб тугатган йили Султон Али уни тўлдириш мақсадида яна бир тиббий китобни бошлайди ва уни «Муқаддима-и дастур ул-илож» номи билан Кучкунжи хоннинг ўғли Абу Саъид Баҳодирхон (936/1530—939/1533) даврида тугатади. «Муқаддима» да аввалги китобига қирмаган томир уриши, соғлиқни сақлаш, аъзоларнинг соғлом ва касал ҳолати, бўҳрон* ҳақида сўз юритилади. Бу икки асарнинг Тошкентда бир нечта қўлёзма нусхалари бор.

Самарқандда, шайбонийлар саройида хизматда бўлган табиблардан яна бири Мулла Муҳаммад Юсуф қаҳҳолдир. У Абдуллатифхоннинг (947/1540—959/1551) шахсий табиби бўлиб, унга атаб «Таҳқиқ ул-ҳуммаёт» («Исптмалар таҳқиқи») номли икки қисмдан иборат асар ёзди. Абдуллатифхоннинг ўлиmidан сўнг Муҳаммад Юсуф ўзининг «Рисола дар таҳқиқ-и набз ва тафсира» («Томир ва пешоб ҳақида рисола») сени ёзди ва уни Мовароуннахрнинг янги ҳукмдори Султон Саъидхонга (975/1567—980/1572) бағишлади. Асар икки қисмга: «мақсад» ва «матлаб» га бўлинган бўлиб, аввалгисинда томир уришининг киши табиатига, йил фаслларига, касаллик турига қараб ўзгариши, «матлаб» да эса касалликни пешобга қараб аниқлаш ҳақида гапирилган.

Мазкур икки асарни ёзишда табиб ўз устози бўлмиш мавлоно Мирқалон номи билан танилган Имоуддин Масъуднинг кўрсатма ва маслаҳатларидан фойдаланганини китобларида таъкидлаб ўтган.

Муҳаммад Юсуф турли кўз касалликларини яхши даволаган (исмига берилган «қаҳҳол» исбати ҳам шундан) ва шу мавзуда «Зубдат ул-қаҳҳолин» номли китоб ёзган. Бу асарда ташқи белгиларидан аниқланиши мумкин бўлган кўз касалликларини ва уларнинг иложи баён

* Бўҳрон — касаллик кризиси.

қилинган. ЎзССЖ ФА ШИ да шу асарнинг 2275/VIII ва 11153/XII рақамли нусхалари бор.

Моҳир табиблар фақат пойтахт Самарқандда эмас, балки Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида ҳам касалларни даволаганлар, амалий тажрибалари натижасини тиббий асарларда умумлаштирганлар.

Шундай табиблардан бири тошкентлик Шоҳ Алп ибн Сулаймон ал-каҳҳол 905/1499—1500 йилларда «Зубда-и манзума дар фанни каҳҳолий» («Каҳҳоллик санъатига бағишланган шеърӣ рисола») ни ёзди. Асар маснавий услубида битилган бўлиб, унда кўз тузилиши, кўз касалликларини даволаш, кўз учун мураккаб дорилар тайёрлаш ҳақида маълумот берилган.

951/1544 йилга келиб, мазкур муаллиф шу вақтда Тошкентга ҳокимлик қилиб турган Наврӯз Аҳмад Баҳодирхон учун бағдодлик каҳҳол Али ибн Исанинг (Х асрда яшаган) «Китоб тазкират ул-каҳҳолин» («Каҳҳоллар учун эсдалик китоб») асарини арабчадан форс тилига таржима қилиб, уни яна ўтмишнинг бошқа машҳур табиблари асарларидан олинган маълумотлар билан тўлдирди. Китоб муқаддима ва тўрт мақолага бўлинган бўлиб, уларда ҳам кўз тузилиши, кўзнинг ташқи ва ички касалликлари, уларга ишлатиладиган оддий ва мураккаб дорилар келтирилган.

Юқорида келтирилган икки асарнинг қўлёзма матни ЎзССЖ ФА ШИ да 4935/II ва 1832 инвентар рақамлари остида сақланади.

Яна бир кўз табиби Убайдуллоҳ ибн Юсуф Али каҳҳол Тошкент ҳокими Муҳаммад Дарвеш Баҳодир хонга атаб 970/1562—975/1567 йиллар оралиғида «Шифо ул-алил» («Касалликлар шифоси») номли катта асар ёзди. Бу асар икки китобдан иборат бўлиб, биринчиси ўша давр табobatiда анъанавий бўлган «бошдан то товонгача» бўлган аъзолар касаллиғига, уларнинг муолажасига, иккинчиси эса мураккаб дориларни тайёрлаш ва ишлатишга бағишланган. Китобни ёзишда муаллиф Абу Бақр ар-Розий, Ибн Сино, Исмоил Журжоний, Нажибуддин Самарқандий асарларидан ҳамда ўзининг отаси, акалари ва устозлари тажрибаларидан фойдаланган. ЎзССЖ ФА ШИ да бу асарнинг 5 та қўлёзма нусхаси бўлиб, улардан энг тўлиқ ва қадимийси 1072/1662 йилда кўчирилган нусхадир (2477/I-рақамли инвентар).

978/1570 йилда хаттот Араб Муҳаммад ал-Бухорий «Зийи уйун» («Кўзларнинг нури») номли тиббий рисолаи кўчирган. Бу асар номаълум муаллиф томонидан

шу кўчирилган йили ёзилган (978/1570 — асар номнинг рақамлардаги ифодаси).

Хаттотнинг бухоролик эканини ҳисобга олиб, асар ҳам Бухорода ёзилган деб тахмин қилиш мумкин.

«Зиёи уйун» тўрт боб ва катта хотимадан иборат бўлиб, у ҳам кўз касалликлари ва уларнинг муолажасига бағишланган. Кўп ерларда Ибн Сино «Қонун» нга ишоралар бор. Хотима қисми луғат тарзида тузилиб, унда кўз касалликларида ишлатиладиган дорилар алифбо тартибида жойлаштирилган.

Хиротда Дорушшифонинг очилиши ва бу ерда ўша давр моҳир табибларининг тўпланиши қўшни ерлардаги, жумладан Эрондаги табибларни ҳам жалб этди.

Хусайн Бойқаронинг хизматида бўлган Эроннинг кўзга кўринган табибларидан бири кермонлик Неъматуллоҳ ибн Фаҳриддин Муборакшоҳ Ҳаким Кермонийдир.

Ҳаким Кермоний билим доираси кенг табиб, файласуф ва шоир эди. Унинг Ҳакимий таҳаллуси билан ёзган шеърлари қўлёзма китобларда учраб туради. Хусайн Бойқаро тахтга ўтирган пайтда, бир неча муддат унинг хизматида бўлган ва 1477 йилда вафот қилган. Ҳиндистонлик Хусайнқулихон ибн Оғо Алихон ўзининг «Наштари ишқ» номли тазкирасида Ҳаким Кермонийни шеърятда буюк шоир, табобатда эса, иккинчи Ибн Синодир, деб ёзади.

Ҳаким Кермоний 868/1463—64 йилда бизга номаълум бўлган улуғ бир кишининг таклифи билан «Баҳр ул-хавосс» («Хосиятлар денгизи») номли асар ёзган. У асарни яратиш давомида Шарқнинг улуғ табиблари ёзган асарларни ўқиб, текшириб, солиштириб чиқади. Сўнг ўзи топган янгиликни баён қилади. У бирор ўсимлик устида гапираркан, ўзидан олдинги табибларнинг фикрини баён қилади. Сўнг ўз фикрини айтиб, уларнинг фикрига қўшилганини ёки рад қилганини ёхуд ҳали уларга маълум бўлмаган бошқа хоссаларини топганлигини ёзади. «Баҳр ул-хавосс» ни варақлар эканмиз, унинг саҳифаларида Гаидий, Абу Бақр Розий, ал-Хосиб, Мосаржавайх, Исҳоқ ибн Хусайн, Ибн Сино, Беруний, Ибн Рўшд, юнон олимларидан Жоллинос, Суқрот, Арасту, Арабийсис, Балипус ва Байғурис номларини кўрамиз.

«Баҳр ул-хавосс» бир муқаддима, уч мақола ва хотимадан иборат. Муқаддимада табобатда фойдаланиладиган ўсимлик ва қимматбаҳо тошлар ҳамда парранда, ҳайвонларнинг номлари алифбо тартибида баён қилиниб, уларнинг юнон, араб, форс, ҳинд ва турк тилларида қандай ном билан аталиши кўрсатиб берилган.

Биринчи мақола муфрад, яъни яқка ҳолда ишлатиладиган содда дориларни тушунтиришга бағишланган.

Иккинчи мақолада мураккаб, яъни бир неча хил содда дориларни қўшиб тайёрланадиган дорилар зикр қилинади. Бу мақолада мураккаб дориларни тайёрлаш йўллари, улардан фойдаланиш ва ҳайвонларни даволаш учун ҳам ишлатиладиган дорилар муфассал баён қилинган.

Учинчи мақолада содда ва мураккаб дориларнинг қайси касалликда қандай берилиши, касалликларнинг хилига қараб бериладиган овқатлар, парҳез таомлар баён этилади.

Хотима қисми табобатда ишлатиладиган тиббий атамалар ҳақидадир.

«Баҳр ул-хавосс» да ўсимлик ва ҳайвонларнинг қуйидаги ўзбекча номлари учрайди: итузум, илон пўсти, қорамуғ, саримсоқ, уна, узум, бойчечак, ёнғоқ, қуруқ узум, тарвуз, олма, ёғ, қуйруқ, муз, арслон, тулки, туя, бақа, тўрғай, ипак, пахта, қўноқ, суяк, тери, юрак, айрон, олтин.

Асарнинг ўзи форс тилида жуда содда ва раво тилда ёзилган, ammo у негандир жуда кам тарқалган. Ҳатто ўттиз йил сафар қилиб, 1648 йилда араб тилида ўзининг библиографик асарини ёзган Ҳожи Халфа ҳам «Кашф уз-зунун» га ўн беш мингга яқин форсча, арабча, туркча асарларнинг номини киритиб, «Баҳр ул-хавосс» ни тилга олмаган. Бунга асосий сабаб, у бу асарни кўрмаган бўлса керак. Шарқшунослик институтида ҳам бу китобнинг фақат уч нусхаси сақланади. Улардан икkitаси тўлиқ эмас, 2146-рақамлиги эса энг мукаммали ҳисобланади. Ана шу мукамал нусханинг пайдо бўлиши ва бизгача етиб келиши ҳақида бир-икки оғиз сўз.

1625—1702 йилларда Нодир Муҳаммадхоннинг ўғли Субҳонқулихон Бухоро амири эди. У табобатга қизиқар, саройга катта-катта табибларни йиғиб, табобат борасида илмий анжуманлар ўтказиб турарди. Унинг ўзи, тиббиётга оид «Эҳё ут-тиббӣ Субҳоний» деган китоб ҳам ёзган. Субҳонқулихон 1697 йилда Бухорода ўн саккиз хужрали мадраса қурдирган. Бу мадрасада Мирқосим Ҳаким деган киши табобатдан дарс берган. Мадрасанинг дори-дармонлар тайёрлайдиган ва тажрибалар ўтказадиган махсус хоналари бўлган. Узоқдан келган касалларга жой берилиб, бепул даволанган.

«Баҳр ул-хавосс» ни ўқиб чиққан Субҳонқулихон бу асарга қизиқиб қолади ва табиблардан Ҳожа Амин Раис, Охунд Мулло Абдугафур Ҳаким, Ҳожа Ёқуб китобдор

«Субхонқулихон китобхонасининг бошлиғи), Мулло Мирмуҳаммад мунший (махсус котиби) га буюриб, бу асарни Ибн Синонинг «Қонун» ига, набототга оид «Ихтиёри бадний», тибга оид «Нўзҳат ул-қулуб», «Баҳр ул-жавоҳир», «Шифо ул-алил» ҳамда бошқа мўътабар тиббий китобларга солиштириб чиқишларини сўрайди.

Узоқ меҳнатдан кейин асар солиштириб чиқилади. Унда кўрсатиб ўтилмаган табиб ва ҳақимлар номи аниқланади ва китоб ҳошиясига ёзилади. Муаллифнинг баъзи имо ва ишоралар билан ёзиб кетган жойларига шарҳлар битилади. Хоннинг махсус котиби Хожя Абдурахмон Барқий мунший уни оққа кўчиради. Шу китоб ҳозир 2146- рақам билан институтда сақланмоқда.

Бу ишлар тугагач, Субхонқулихон юқорида номлари зикр этилган табибларни шоҳона тўхфа ва инъомлар билан сарафроз қилиб, зиёфат берган. Китоб эса, Субхонқулихондан кейин ўғли Абулфайзхонга, сўнгра амир Шоҳмурод, сўнг амир Ҳайдарали орқали бизгача етиб келган.

«Баҳр ул-хавосс» ни ўрганиш, таржима қилиб ундан медицинада фойдаланиш врачларимиз учун катта фойда беради.

Эронлик машҳур табиблардан яна бири райлик Муҳаммад Ҳусайний Нурбахший Баҳоуддавла ибн Мирқивомуддин (913/1507 йили вафот қилган) табобатдан аввал Райда, сўнг Ҳиротда таҳсил кўрган. Ҳиротда у бир печа вақт Ҳусайн Мирзо хизматида бўлган. Умрининг охирларида у Райга қайтади ва шу ерда 907/1501 йилда ўзининг ягона китоби — «Хулосат ат-тажориб» («Тажрибалар хулосаси») асарини ёзади. У ҳақиқатан ҳам муаллифнинг кўп йиллик кузатишлари тўплами бўлиб, дарслик шаклида тузилган. Унда Буқрот, Жолинус, Розий, Ибн ал-Байтор ва ўтмишнинг бошқа буюк ҳақимлари тажрибасидан мисоллар келтирилган. Муаллифнинг баён қилган шахсий кузатишлари эса ўша давр учун мутлақо янги бўлган касалликларни у томондан биринчи бор тасвирланганлиги ҳақида гапиришга асос бўла олади. Масалан, Баҳоуддавла иситмалар ҳақида гапирганда баҳорда, дарахтлар гуллаган вақтда қўзғайдиган касаллик «ҳумм ал-қашши» (аллергия) устида алоҳида тўхтаб, уни бошқа иситма (ҳумм) касалликларидан фарқлаш зарурлигини таъкидлайди. Бу касаллик Европада фақат XIX асрга келиб очилган.

Баҳоуддавла Ҳиротда ишлаб юрган даврида у ерда қўқийўтал эпидемиясини кўрган ва унинг ҳамма белгила-

рини китобида батафсил тасвишлаб, даволаш йўллари баён қилган. Бу маълумотлар табобат тарихига кўкйўтал ҳақидаги биринчи маълумот сифатида кирган.

«Хулосат ат-тажориб» нинг (ир қанча қўлёзма ва топ босма нусхалари бизгача ҳам етиб келган бўлиб, ЎзССЖҒ ФА ШИ да унинг 2846, 2612/ХІІ ва 3664- рақамли қўлёзма нусхалари сақланади.

XVI аср шарқ табобатида катта ҳисса қўшган табиблар қаторига Имоуддин Маҳмуд пбн Масъуд Шерозийини (921/1515—1000/1592) ҳам қўйиш мумкин. У Эронда шоҳ Таҳмасп (930/1524—984/1576) ва шоҳ Исмоил Сафавий (984/1576—985/1578) лар хизматида бўлган. Ўз даврининг таниқли табибларидан бўлгани учун унинг қўлида Ҳиндистон ва Эроннинг йирик табиблари, жумладан Деҳлидаги Шарифий табиблар оиласига мансуб бўлган Хожа Хованд Маҳмуд, Шоҳ Акбарнинг (963/1556—1014/1605) машҳур табиби Абул Фатҳ Гилонийлар (997/1588 йили вафот қилган) таҳсил кўрган. Ҳозирги кунда Имоуддиннинг илмий аҳамиятга молик бўлган 20 га яқин асари маълум бўлиб, улар Ҳиндистоннинг турли кутубхоналаридан жой олган. Қуйида шулардан баъзиларининг номларини келтириб ўтамиз.

«Шарҳ Ташриҳ ал-Қонун» («Қонун» нинг анатомия қисмига шарҳ) араб тилида ёзилган бўлиб, Ибн Сино «Қонун»нинг «Ташриҳ», яъни «Анатомия» қисмига ёзилган шу тоифадаги асарлардан ўзининг тўла ва пухталиги билан фарқ қилади.

«Рисола-и оташак» («Заҳм ҳақида рисола»). Бу асар 977/1569 йилда ёзилган бўлиб, унга қадар шарқда шу мавзуда бирорта алоҳида рисола ёзилган эмас эди. Фақат юқорида ном зикр этилган Баҳоуддаула ўзининг «Хулосат ат-тажориб»нда бу касаллик устида тўхталиб ўтган.

«Рисола-и подзаҳр» («Тарёк ҳақида рисола»). Фан тарихчиси К. Элгуднинг фикрича, бу рисола тарёкларга бағишланган форс тилидаги биринчи мустақил асардир. Унда муаллиф тарёклар тайёрлаш, уларни ишлатиш усулларидан ташқари, ҳақиқий ва сохта тарёкларни фарқлаш йўллари ҳам келтирган.

«Рисола дар боб-и самум» («Заҳарларга бағишланган рисола»). Бу асарда аввалгисидан фарқли ўлароқ, заҳарлар ва заҳарли ўсимликлар ҳақида маълумот берилган.

«Рисола чўб-и Чиний» («Хитой томири ҳақида рисола»). Бу асарни Имоуддин 993/1585 йилда ёзган.

XVI асрда заҳм касаллиги ва шу билан бир вақтда унинг «давоси» — «чўб-и Чиний» кашф қилинди. Кўнги-

на табиблар унга бағишлаб рисоалар ёздилар. Имоуддин ҳам шулар қаторида эди.

«Чўб-и Чиний»нинг фойдали фазилатлари XVI асрнинг бошқа бир табиби — Нуруллоҳ Аъло ал-Ҳақимнинг «Рисола-и зикри манофи-и бихи Чиний» («Хитой томирининг фойдаси ҳақида рисола»)сида ҳам акс эттирилган. Бу рисола 944/1537 йилда, муаллифнинг Ҳиндистонга қилган 20 йиллик саёҳатидан кейин ҳинд табибларининг бу ўсимлик ҳақидаги ҳикояларига асосланиб ёзилган.

Навоий — табобат билимдони

Ва лекин тиббу ҳикмат ҳам эрур ҳўб,
Ғи сиҳҳатдур киши жисмида матлуб.

Биз юқорида XV асрда ва XVI асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистондаги табобат ва ўша пайтда ёзилган тиббий асарлар тарихи билан танишиб чиқдик. Энди эса бевосита Навоий асос солган Дорушшифо ва унинг фаолияти ҳақида сўзлашамиз.

Дорушшифо ташкил этилиши ҳақида сўзлашдан аввал, даволаш уйини ташкил этишга Навоийни нима ундагани ҳақида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, ўтмишда барча мадрасаларда бошқа диний ва дунёвий илмлар қатори табобат илмидан ҳам дарс берилган. Талабалар араб тилини яхши эгаллаб, диний дарсларни ўрганиб бўлишгач, аниқ фанларни ўқишга киришганлар. Табобатдан эса Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари ўқитилган. Дарс давомида далаларга чиқиб, доривор ўсимликлар билан таништирилган.

• Биз ўтмишда яшаган шоирларнинг дostonлари ва ғазалларидан табобатга оид фикрларни кўплаб топамиз. Асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолатлари ва касалликларни даволаш жараёни баён қилинганида содда ва мураккаб дорилар номи ҳамда табобат асосларига оид фикрлар баён қилинади. Бу соҳада айниқса Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Амир Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийлар олдинги ўринда турадилар. Сўзимизнинг исботи учун бир-иккита мисол келтирайлик.

Саъдий Шерозий айтади:

Агар бир аъзога оғриқ бўлса ёр,
Ўзга аъзоларда қолмайди қарор.

Ёки:

Қам ейиш табиат бўлса инсонга,
Оғирлик юз берса енгил кўчади.
Кенгликда танани парвариш қилса,
Торликда умрининг шами ўчади.

Кўп ема, чиқмасин тошиб бўғзингдан,
Оз ема, чиқмасин жонинг оғзингдан.

Жалолиддин Румийда ўқиймиз:

Иллатдан шу кўйга тушганди юрак,
Чунки еган эди туну кун емак.

Ёки:

Даволар асоси санагур парҳез,
Парҳез қил, жон кучин кўргил ўша кез.
Парҳездир дорию даво сарвари,
Қичиш ошар қўтир кучайган сари.

Парҳездир дорию дармонлар боши
Ҳазм дори — янги иллат йўлдоши.

Мижоз текширувчи табиб ақсари,
Юракка боқади томир орқали.
Овқату меванинг табиби улар,
Улардан ҳайвоний руҳ тетик бўлар.

Амир Хусрав Деҳлавий ёзади:

Лавзина* ёқимли — танага жондир,
Кўп есанг, меъдага бироқ зиёндир.
Даводан наф топмас, иллатга асир,
Ҳатто дарди қилди табибга таъсир.

Бедард киши доим шод ила хандон,
Дардлилар ҳолини билмас ҳеч қачон.

Абдураҳмон Жомий ёзади:

Шундай еки, танинг уйи ногаҳон,

* Л а в з и н а — бодом мағзи қўшиб тайёрланган ширинлик.

Ортиғу камликдин бўлмасин вайрон.

Ортиқча киприкдан кўз тошар зпён
Ундан алам тортар кўзлар бегумон.
Тек қўйсанг, кўзингни кўр қилур погоҳ,
Юлиб олсанг, оғриқ қўзғар баногоҳ.

Бўйнидан сув ошса ҳамки ташналик ичра ўлар,
Ҳа, шунингдек бўлғуси кимни истисқоси бор.

Биз юқорида бир-икки шоир шеърларидан айрим парчалар келтирдик. Биз уларнинг ҳаммаси ҳақида бу ерда гапирмаймиз*. Мазкур шоирлар ичида табобатни яхши биладиган ва даволаш билан шуғулланганлари бўлган (масалан, Юсуфий, Ҳозӣқ, Табибий), бироқ кўплари табобатни жуда яхши билишгану, лекин табибчилик қилишмаган.

Ана шундай шоирлар қаторига Алишер Навоийни ҳам киритиш мумкин. Навоий ўзигача ўтган табибларнинг, масалан, Ибн Сино, Абу Бақр Розий ва Абу Райҳон Беруний асарлари билан яхши таниш бўлган, унинг кутубхонасида бу олимларнинг асарлари мавжуд бўлган. Бундан ташқари Навоий даври табиблари ҳам ўзларининг табобатга оид асарларини Навоийга бағишлаганлар. Шубҳасиз, Навоий бу асарлар билан танишиб чиққан. Навоий ўша давр мадрасасида тиббий асарлар бўйича таълим олган бўлиши шубҳасиздир. Унинг асарларидаги табобатга оид фикрлар билан танишиб чиққан одам ҳеч иккиланмай шу қарорга келади. Унинг тибга оид баъзи фикрлари билан танишиб кўрайлик.

Авалло Навоий кўз ўнгимизда табобатнинг ҳақиқий тарғиботчиси сифатида гавдаланади. Мана бу байтга эътибор беринг:

Агар ҳикматқа бўлса илтифотинг
Ки бўлсун Нуҳ умрича ҳаётинг.

Ёки:

Ва лекин тиббу ҳикмат ҳам эрур хўб,
Ки сиҳқатдур киши жисмида матлуб.

* Бундай шоирлар ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун қарап: Табобат хазинаси дурдоналаридан. Таржимон М. Ҳасаний. «Медицина», 1987 й.

Демак, Навоийча тиббу ҳикмат энг яхши фанлардан бўлиб, киши жисмида саломатликни сақлаш олий мақсадлардан бири ҳисобланади.

Навоийнинг фикрича, киши ҳамиша соғу саломат бўлиши учун нима қилиши керак? Биринчи галда у ўз миждани билиши ва уни мўътадил — ўртача тутиши лозим. Мижознинг бузилиши касалликни пайдо қилади.

Сарсабз эрур ҳамиша бу гулшанда сарвдек,
Озадаеки, бўлса мизожида эътидол.

Навоийнинг ёзишича, киши соғ-саломат бўлиши учун аввало тўғри овқатланишни билиши зарур. Киши зарарли нарсаларни ейиш ва ичишдан доимо қочиши керак, ана шундагина киши саломат бўлади:

Неким бўлса музир бўлғил ҳаросон,
Ки бўлғай табъинга мушкиллар осон.

Зарарсиз, ширин овқатлардан ейиш қойдаси қандай? Ундан истаганча еявериш мумкинми? Йўқ! Мижозга ёқадиган овқатлардан ҳам ҳаддан ортиқча ейиш зарардир:

Неким бўлса мизожингга гуворо;
Анга кўп майл қилма ошкоро.

Навоий еб-ичишнинг қандай бўлиши ва бу соҳада энг тўғри йўл қайси эканини ажойиб мисралар орқали бизга кўрсатади. Яъни, овқатланиш қойдаси шуки, киши роса тўйиб кетмасдан ейишни бас қилиши, еган нарсаси ҳазм бўлмай туриб, устига яна ейиши мумкин эмас:

Ғизо бўлса муфиду табъ роғиб,
Бас эт табъинг ҳануз бўлганда толиб.
Бу доғи топмагунча ҳазми комил,
Баданни қилма ортиқ юкка ҳомил.

Киши бемор бўлиб ётганда ўзини кўп уринтирмаслиги ва иложи борича китоб ва хат ҳам ўқимаслиги керак. Навоийнинг фикри шундай:

Ёр хатидин Навоий хаста кўнгли заъф этар,
Заъфга мувжиб бўлар чун кўп ўқур бемор хат.

Навоий фикрича, бемор кишида иштаҳа жойида бўл-

са, у тузалиб кетади. Бироқ соғлом одамда иштаҳа бўл-
маса, бу ёмон, бунинг чорасига киришмоқ керак:

Бемори муштаҳийга саломат нишондур,
Чун тандуруст муштаҳий эрмас — зиёндур.

Киши баданида тўртта хилт, яъни қон, сафро, савдо
ва балғам бўлади. Шу хилтлардан бирортаси ошиб кетса,
киши касалга чалиниши мумкин. Тиб ва табиб ана шу
ортиқча хилтни даф этиб, беморга саломатлик еткази:

Бўлса табъ ичра хилтдан иллат,
Моддий бўлса ҳар нечук захмат.
Бизга ишдур они илож этмак,
Тиб ила сиҳҳати мизож этмак.

Савдо моддаси қоннинг бузилиши ва куйишидан ҳо-
сил бўлади. Баданда савдо моддаси ошиб кетса, киши-
нинг фикри бузилиб, жинни, яъни савдоини бўлиб қолади.
Буни яхши тушунган Навоий ёзади:

Савдо солди димоғи ичра халал,
Ақлу ҳуши жунунга бўлди бадал.

Ёки:

Бу янглиғ бизга бўлмиш заъфи ташхис,
Ки савдодин димоғи топди танқис.

Абдурахмон Жомий, Амир Хусрав Деҳлавий ва Жа-
лолиддин Румийлар ўз шеърларида мижозга катта аҳа-
мият берганлари каби, Навоий ҳам мижоз ҳақида қайта-
қайта ёзади ва инсон мижозига ёққан нарсаларни
билиши ва ейиши билангина ўз саломатлигини сақлаб
тура олишини таъкидлайди. Навоийнинг ёзишича, ҳар
ким мижозини соз ҳолда олиб юриш учун тинимсиз ҳара-
кат қилиши, ёқадиган-ёқмайдиган нарсаларни аниқ би-
лиши зарур:

Бурун қил ўз мижозингга тааммул,
Не ҳоли бор эконин англа билкулл.
Муфид ашёға доим иштиғол эт,
Вале бор ишда майли эътидол эт.

Баданда совуқ мижознинг ошиб кетиши иссиқ мижоз-
ни синдиради ва нохушликлар келтириб чиқаради:

Бурудатдин* абдон** тўла бошлади,
Ҳарорат ўти наст ўла бошлади.

Бунинг аксича, кишида ҳарорат (иссиқлик) кўп бўлатуриб, яна иссиқликни оширувчи нарсаларни ейиш касалликка чалинтиради:

Мизожида ҳарорат толиб эрди,
Яна майга мизожи толиб эрди.

Баданда иссиқлиги бор одамга озгина иссиқлик ҳам таъсир этади:

Ҳар габъки зоти ўлса маҳрур,
Ов ҳирқат этар танини ранжур.

Ҳақиқий ҳозик табиб одамнинг баданидаги иллатини томирдан биллиб олади. Ибн Синонинг томир орқали ўтказган тажрибалари ва қизиқ воқеаларга дуч келгани у ҳақда ёзилган «Ибн Сино афсоналари» китобидан маълум. Шоир ва табиб Юсуфийни эса Бобур Ҳиндистонга чақириб олган. Юсуфийнинг асосий иши томир орқали диагноз қўйишдан иборат бўлган. Навоий ҳам табибларнинг томир кўриш орқали даволашига ишонади ва буни қуйидаги байтда шундай ифодалайди:

Набзидан*** ранжи дафъин билди,
Тўрт-беш кунда-ўқ даво қилди.

Навоий шароб ичишни кескин қоралайди ва шаробнинг писон саломатлигига зарар эканини ёзади. Навоийча шароб баданга ёнгилган бало селидир:

Бодаким йиқмоқ сарп ўқ майлидур,
Жисм уйига билки бало сайлидур.

Кимки бода (шаробни) кўп ичса, ундай одамнинг ақл чироғи тезда ўчади:

Бодага кўргузса киши хийраліқ,
Ақл чироғига берур гийраліқ.

* Бу р у д а т — совуқлик.

** А б д о н — баданлар.

*** Н а б з — томир.

Шароб одамнинг кўзига сувдек тоза ва мусаффо бўлиб кўринса-да, бироқ оловлиги кучлироқ:

Гарчи сувдек софию мавзун эрур,
Сувлигининг ўтлиги афзун эрур.

Навойнинг табиб ва табобат ҳақидаги фикрлари жуда кўп. Биз бу тиббий ҳикматларни мазкур рисола охирида келтириб, уларни шарҳлар билан бойитдик. Бу ерда эса юқоридаги фикрлар билан чегараланамиз.

Келтирилган мисоллардан кўришиб турибдики:

1. Навоий тиббий асарларни мутолаа қилган.

2. Навоий табобат асосларини яхши билган.

3. Навоийнинг табобат фанига қизиқиши — табибларни бир ерга йиғиши, уларнинг фаолиятига кенг шароит яратиши Дорушишифонини ташкил этишга туртки бўлган.

Бироқ Дорушишифонинг ташкил этилишига Навоийнинг табобатга қизиқишини асл сабаб қилиб кўрсатилса, унчалик тўғри бўлмас эди. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Навоий барча фанларни ривожлантиришга бирдек ғамхўрлик қилган, фан аҳлларига ёрдам берган, турли қурилишлар билан халқ аҳволини яхшилашга уришган. Унинг табобат фанини ривожлантириш ва табибларга моддий ва маънавий ёрдам бериши ҳам унинг инсонпарварлик белгиларидан биридир.

Навоий тасавуридаги табиб

Юқорида эслатиб ўтилган шоирлар фақат табобат асослари, мижоз ва об-ичиш қоидалари ҳақидагина эмас, яхши ёки ёмон табиблар ҳақида ҳам ўз фикрларини билдирганлар. Жоҳил табиблар улар нафратини кўзгатгани каби, ҳозиқ табиблар ҳурмат уйғотган. Умуман яхши ёмон табиблар ўтмишдан тўртиб то шу кунгача халқнинг диққат-эътиборида бўлиб келади.

Шоир тилнинг амири бўлганидек, табиб баданининг шоҳи, деган эди Абу Али ибн Сино. Арузий Самарқандий «Чор мақола» номли китобида тиб, табиб ва подир даволашларга алоҳида боб ажратиб, унда: «Табиб нозик табиатли, доно қалбли ва ҳозиқ бўлиши керак», деб ёзганди.

Машҳур «Маснавий» маънавий асарининг муаллифи Жалолиддин Румий табибга жуда катта баҳо беради ва шундай ёзади:

Бадан табиблари дополикка ёр,
Дардингдан сендан кўп улар хабардор.
Сийдик олиб ҳолинг тадқиқ қилишар.
Билмаган нарсангни улар билишар.
Томиру ранг ила нафасингдан ҳам,
Не дард бор, белгисин топишар ҳар дам.

«Тасҳил ал-манофиъ» китобида эса табибнинг вази-
фаси ҳақида: «Табиб касалликни бадандан ҳайдаш учун
бадан қувватини ошириб беради», дейилади. Меҳрибон
табибнинг сўзидан чиқмаслик зарурлигини Жалолиддин
Румий қуйидаги мисраларда ёрқин ифодалаган:

Табиб «ғўра сма» деб сенга айтса,
Есанг, бошда иллат қўзғайди, деса,
Сен десанг: «Сўзлама, бу фолнинг ёмон!»
Демак сен ўзингсан носоғ, бадгумон.

Табиб ўзининг ҳозиклиги ва яхши давоси билангина
ҳақиқий табиб бўла олишини Махсум Восилӣ:

Юз гўзал бўлса нафи бўлмас ҳаёси бўлмаса,
Юз табибдан фойда йўқ яхши давоси бўлмаса. —

мисолларида аниқ ифодалаган эди.

Буқрот ҳақимнинг табиб ҳақидаги мана бу айтганла-
ри ҳам диққатга сазовордир. У ёзади: «Табиб касалнинг
сирини ошкор қилмаслиги, ўлдирадиган дори бермаслиги,
ҳар қандай ярамаслик ва ифлосликдан узоқ бўлиши, аёл-
ларга хиёнат кўзи билан боқмаслиги, бева-бечоралар
ҳамда фақирларни даволашга ҳарисманд, юмшоқ тил ва
ширин сўз бўлиши керак!».

Абдурахмон Жомийни ҳам ҳақиқий тиб тарғиботчиси
деб аташ мумкин. Жомий XV аср табиблари билан мус-
таҳкам алоқада бўлган ва улардан даво олиб турган.
«Бизнинг ҳеч ким билмаган сирларимизни (яъни касал-
ликларимизни демоқчи) Дарвешали табиб билади», —
дер экан Жомий.

Жомий тиб ва табибларга катта ҳурмат назари билан
қараган, шунингдек, табобат қонун-қоидаларини, содда
ва мураккаб дориларнинг хосиятларини жуда яхши бил-
ган. Жомий «Ҳафт авранг» дostonларидан бирида табиб-
ни «яхши қоровул»га ўхшатади ва бадан саломатлигини
қўриқлаб, офатлардан сақлаб туриш учун шундай қоро-
вул керак, дейди.

Жомий ҳозир ҳақиқатни қуйидагича таърифлайди:

Табиб ҳифзи сиҳҳат ишнн ортирар.
Кетган сиҳҳатингни яна қайтарар.
Мўътадил ҳолатдан чиқиб ногаҳон.
Соғлом миждозинга етганда нуқсон
Илму амал ила қилади ёрдам.
Асл ҳолатига қайтариб ул дам.

Жомий табибнинг қандай бўлиши ҳақида фикрлар экан, бир қатор қонун-қоидаларни баён қиладиги, бу ҳозирги пайтда ҳам ўз қимматини йўқотмаган бўлиб, давримиз шифокорлари бунга амал қилсалар, пур устига пур бўлур эди. Мана ўша мисралар:

Ўйлаб кўр шундайни меҳрибон табиб,
Ҳикматни эгаллаш учун интилиб,
Илм учун меҳнат захминн тортса,
Синов билан яна камолга етса,
Қобил бўлса мушфиқ яна некукор,
Дилларга етмаса ундан ҳеч озор.
Ҳамма билан бўлса ширинсўз, хандон.
Ҳамма учун бўлса хушфеъл, меҳрибон.
Қошин чимирмаса юрак тошлик-ла,
Пешона бўлмаса тириш ғашлик-ла,
Юзи бўлса ҳар бир бемор шифоси,
Кулгисидир унинг жонлар давоси...

Пулга тузоқ қўйган жоҳил ва нодон табиблар ўтмишда ҳам бўлган. Уларни халқ ёмон кўрган. Шoirлар эса уларни сатира тиғи остига олиб, шармандасини чиқарганлар. Инсофта келишга ундаганлар.

Шарқнинг кўзга кўринган шoirларидан бири Носир Хисрав нодон табибни қовоққа ўхшатади ва қовоқ ҳеч қачон ҳовонча ишини қилолмайди, деб ёзади.

Хунарсиз ҳакимлар уйин қидирма
Қовоқдан ҳечқачон ҳовонча бўлмас.

Ҳаким Шаҳобиддин Абдулкарим ўғли ўзининг «Шифо ал-мараз» («Касалликлар давоси») номли китобида, табиб сифатида:

Қилич билан қонин тўқаман аммо,
Ўлдирувчи дори бермайман асло —

деган эди. «Тарихи Байҳақий» муаллифи эса: «Кўп табиблар борки, фалон нарсани еб-ичмаслик керак дейдилар, ammo ўзлари ўша нарсадан еб-ичадилар», — деб танқид қилади.

Қўқонлик ҳаким Маҳмуд Яйпоний ўзининг «Тариқ ул-плуж» («Даволаш йўли») номли китобини ўзбек тилида ёзган бўлиб, нодон ва фирибгар табибларни қуйидаги шеър билан аямай фош қилади:

Бўлди пайдо бир печа жоҳил табиб,
Эл молни алдаб олурга бир ажиб.
Бул табиблигини қилибдур кўп киши,
Ўзларин тавсифини қилмоқ иши.
Навъи айлаб пулларин олур ани,
Ҳеч наф кўрмагандур бир тани.

Маҳмуд Яйпоний жоҳил табибларга ўт очиб, уларни қаттиқ қоралар экан, элни алдаган табибнинг ўзини аввало даволаш кераклигини ёзади:

Ҳар кишида бўлса элни алдамоқ,
Анга лозимдур табобат айламоқ.
Эл аро кўндир табиблар аблаҳи,
Жумласи каззобу жоҳил гумраҳи.

Маҳсум Восилийнинг қуйидаги байтлари ҳам худди ана шундай жоҳил ва каззоб табиблар ҳақидадир:

Таърифини эл аро айларки, ман ҳозиқ табиб,
Аслида нисли гадодур, қўллари ёзиқ табиб.
Фулфули асвад* ила билмас майизнинг фарқини,
Сен ани ҳозиқ дема, эл жонига қозиқ табиб.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, табобат ҳақида китоб ёзган олимлар ҳамда ўз даврининг кўзга кўринган шоирлари ҳам жоҳил ва нодон табиблардан юз ўгирганлар, уларга нафрат билан қараганлар. Инсофли, ҳозиқ ва меҳрибон табибларни мақтаганлар ва уларга бўлган ҳурматларини шеърлар орқали ифодалаганлар.

Ҳаётида табиблар билан жуда кўп мулоқотда бўлган, уларни бир жойга жамлаб, илмий ва даволаш ишларини олиб боришга жалб этган Навоий ҳозиқ ёки жоҳил табибларга нисбатан қандай муносабатда бўлган? У табиб-

* Фулфули асвад — қора мурч.

лардан нимани талаб қиларди ва уларни қандай ҳолатда кўришни истарди? Бу саволга жавобни Навоийнинг «Маҳбул-қулуб» асаридан топишимиз мумкин.

Навоий тасавуридаги табиб бўлиш учун, бу табибга «Ўз фанида ҳазоқат (ҳозирчилик) керак ва бемор ҳолига шафқат». Бундай табиб аввало мулоим, «ҳукамо қавлига пайраву мулозим» бўлиши зарур. Навоийча, табиб кўнгилни тона оладиган, вазмин ва хушфезл бўлади.

«Ҳозирчи табибки, шафқати бўлмай, Исоини руҳуллоҳга нисбати бўлмай», «Исо иши чиққан жонини танга кийурмак дуо била ва мунинг иши чиқадургон жонга монез бўлмағ даво била», деб ёзади Навоий.

Инжил ва Қуръон китобларида Исо пайғамбарнинг касалларни қандай даволаганлиги баён қилинган. Навоийнинг ҳозирчи табибларга нисбатан ҳурмати шу даражада бўлганки, ҳатто у табибни Исо пайғамбар билан ёзма-ёв кўяди. Исо чиққан жонини қайтарса, ҳозирчи табиб жонини чиқишига тўқчилик қилади.

Навоий тасавуридаги табиб мазкур хислатларга эга экан, демак «мундоғ табибнинг юзи мариз (бемор) кўнгилга маҳбубдур ва сўзи бемор жонига марғубдир».

Бироқ табиб ҳозирчи ва доно бўлса-ю, аммо ўта бадфезл ва қўпол бўлса-чи? Маълум бўлишича, бундай табиблар Навоий яшаган даврда ҳам бўлган, ҳозир ҳам шундай шифокорларни учратиш қийин эмас.

Навоийнинг фикрича, табиб ўз фанида моҳир бўлса ҳам, бироқ қўпол, бадфезл ва беморларга нисбатан дикқат-эътибор қилмайдиган бепарво бўлса, бундай табиб «мариз (бемор)га агарчи бир жониб (томон) дин илож (шифо) еткурур, неча жонибдин тағайюри мизож (кайфият бузилишини) еткурур».

Табибнинг давосидан ҳам аввалроқ беморга унинг ширин сўзи ва чиройли муомаласи зарурлигини бундан ортиқ ифодалаб бўлмаса керак! Табиб ҳозирчи бўлса, нур устига нур. Агар у ҳозирчи бўлса-ю, бироқ қўпол бўлса, бунга ҳам чидаш мумкиндир. Бироқ табиб пилдан беҳабар, омий бўлса-чи?

«Валекин омий табибким, эрур шогирди жаллод, ул тиг била ва бу заҳр била ҳалок қилғучи бедод», деб ёзади Навоий. Демак, омий табиб жаллоднинг шогирдишир. Жаллод болтаси билан ўлдирса, омий табиб дори ўрнига заҳар бериши билан ўлдирди. Навоийнинг фикрича, омий табибдан жаллод яхшироқ, негаки жаллод гуноҳ қилган одамни ўлдирди, омий табиб эса гуноҳсиз одамни ўлдирди. Навоий омий табиб ҳақида сўзларини хулосалар

экан, «ҳеч гуноҳкор анга (жаллодга) залил (хор) бўлмасун ва ҳеч бегуноҳ мунга (омий табибга) алил (касал) бўлмасун», — дейди.

Алишер Навоий ҳозик ва омиё табиблар ҳақидаги фикрларини яқунлаб, қуйидаги байтни ёзадик, бу байт ўзининг маънога тўлиқлиги, ажойиб ҳикматли сўз эканлиги ҳамда афоризм даражасига кўтарила олганлиги билан жуда қимматлидир:

Ҳозик табиби хушгўй тан ранжиға шифодур,
Омиё тунди бадхўй эл жопиға балодур.

Навоий табобат асосларини яхши билар экан, табобат фанини ривожлантиришга қанчалик ҳисса қўшди? Навоий таърифлаган ҳозик табиблар у яшаган даврда бўлганми? Улар ҳақида Навоийнинг фикри қандай? Бу саволларга жавоб топиш учун Навоий асос солган Дорушшифо (даволаш уйи) ҳамда шу шифохонада ишлаган табиблар билан бирма-бир танишиб чиқамиз.

Дорушшифо (Даволаш уйи)

Навоийнинг табобат фани асосларини яхши билиши, табобат билан қизиқиши, халқ аҳволини яхшилашга бўлган инсонпарварлик ҳаракати туфайли Ҳиротда Дорушшифо, яъни даволаш уйи очилди. Ҳиротда машҳур табибларнинг тўпланиб қолиши, уларни бир ерга жамлаш табобат илмини ривожлантиришга қулайлик туғдирди. Бундан ташқари, Шарқда шифохоналар очиб, уларда касалларни қабул қилиш ва илмий ишлар олиб бориш қадимдан маълум бўлиб, Навоий бундай шифохоналардан беҳабар бўлиши мумкин эмас эди.

Шундай қилиб, Маҳди улё Милкат ого томонидан қурилган бинода шифолаш уйи очилади. Бу ҳақда Хондамир «Хулосат ул-ахбор» («Хабарларнинг хулосаси») номли китобида «Ҳирот ичида қурилган баъзи иморатларининг зикри» деган бобида ёзади: «Маҳди улё Милкат оғонинг Дор ул-ҳадис ва Дорушшифо (бинолари) ҳозирги пайтда ҳазрат Султон (Хусайн) нинг яқинлари, дарёдил, олижаноб (Навоий) нинг диққат-эътиборлари билан ободонликка юз қўйган»*. Бошқа ерда ёзади: «Масжиди Жоменинг жанубида Дорушшифо бўлиб, у бағоят лато-

* Хондамир. Хулосат ул-ахбор. ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 5366, 530-бет.

фатли ва ниҳоятда назофатли қилиб қурилган. Бу жаннат шишон бинолар орасида кавсар мисол бир ҳовуз қурилган бўлиб, Хизр қадамли ҳақимлар ва Исо нафаслик табиблар доимо беморларни даволаш ва ғарибларнинг касалини шифолаш билан машғулдирлар. Даволар ва овқатлардан нима керак бўлса, бу қутлуғ маконда шай ва ҳозирдир»*.

Навоий тарбияси билан камолга етган машҳур ғарихчи, кўпгина тарихий асарларнинг муаллифи, мазкур шифохона ва унинг табибларини ўз кўзи билан кўрган Хондамирнинг мазкур маълумоти кўп нарсаи англатиши турган гап. У Дорушшифодаги табибларни «Хизр қадамли ҳақимлар» ҳамда «Исо нафаслик табиблар» дейишидан кўришиб турибдйки, шифохонада ўз даврининг етук табиблари, Навоийнинг ҳурмати қозонган ҳақимлар иш олиб боришган.

Шифохонада эса ишлаш учун барча шарт-шароитлар мавжуд бўлганини ҳам кўриш мумкин. Масалан, биноёнида «Кавсар мисол ҳовуз» бўлган. Энг қизиғи шуки, у ерда беморлар учун дори-дармонлар, ейиш учун обу овқатлар муҳайё бўлган. «Ғариблар», яъни узоқдан келган беморлар ҳам Дорушшифода даволанганлар. Дорушшифода бериладиган овқатлар текин бўлиши турган гап. Чунки, Хондамир «Хулосат ул-ахбор»нинг бир неча жойларида ўша даврдаги масжид ва мадрасаларнинг кўпида ва бошқа ерларда ғарибу ғураболарга текин овқат берилгани ҳақида ёзади. Оддий дори-дармонлар ҳам худди шу тартибда бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Биз Дорушшифога қайси юртдан кимлар келиб даволангани ҳақида ҳозир маълумотларга эга эмасмиз, аммо Самарқанд билан Дорушшифо ўртасидаги алоқалар ҳақида маълумотлар сақланган.

Шундай маълумотлардан бирини «Навоий альбоми» дан топиш мумкинки, бу альбомда Абдурахмон Жомий, Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор каби 16 та муаллифларнинг хатлари асл қўлёзма (дастхат) сифатида сақланмоқда.

Альбомдаги 263-рақамли Хўжа Аҳрорнинг Навоийга йўллаган мактубида, чунончи, қуйидагиларни ўқиймиз: «Ниязмандлик изҳоридан сўнг, бу фақирнинг арзи шуки, мазкур ҳожатмандлик руқъасини элтувчи жаноб ўзида юз берган иллатдан қутулиш умидида (қутлуғ) остонани ўпиш шарафига муяссар бўлиш учун отландилар. Улар-

* Ўша асар, 531-бет. Яна қарап: Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи Б. Аҳмедов. Тошкент, Ғафур Ғулом номидagi адабийёт ва санъат нашриёти. — 1986, 62-бет.

даги иллатни бартараф этилишига ғайратингизни арзон тутарсиз деб ишонурмиз. Уларнинг фазлу камоли Сиз жанобларига равшан бўлгани учун, бу фақир таъриф-тавсифга эҳтиёж сезмади. Вассалом!*

Самарқанддан Ҳиротга йўл босиб, даволанишга бориш ҳам Дорушшифо ва ундаги табибларнинг катта шухратига эга эканини кўрсатади.

Альбомдаги 550-хатда эса Хўжа Аҳрор Навоийга хат ёзиб, ўзида касаллик пайдо бўлгани ва шу туфайли табиб учун мавлоно Муҳаммадни юборгани ҳақида ёзади. Мазкур мавлоно Муҳаммад Хўжа Аҳрорнинг яқинларидан бўлиб, унинг «Масмуот» («Эшитилган нарсалар») номли китоби бор. У ўз китобида ёзади: «Ҳазрати Эшон (Хўжа Аҳрор) аввал мартаба касал бўлганларида табиб келтириш учун мени Ҳиротга жўнатган эдилар. Мавлоно Қосим ҳам у пайтда ҳаёт эдилар ва менга тезда Ҳиротга бориб, табиб келтир, деб ғоят муболага қилдилар.

«Ҳазрати Эшонни дард тортишларига ортиқча тоқат қилолмаймиз» дедилар. Табибни олиб келсам, мавлоно Қосим вафот этган эканлар. Орадан ҳаммаси бўлиб ўттиз беш кун ўтган эди»**.

Бу ерда Ҳиротдан қайси табиб олиб келингани айтилмайди. Бироқ Абдулхай табиб боргани маибалардан маълум. (Қуйроқда бу табиб ва унинг Самарқандга боргани ҳақида тўлиқ айтиб ўтамиз).

Мир Абдулаввалнинг мавлоно Қосим билан бирга Самарқанддан Ҳиротга, Навоийга ёзган мактубида ҳам, Самарқандда вабо ва ўлат тарқалгани ва бунда Ҳиротдан олинган мордору (илондан тайёрланган даво) яхши таъсир қилгани ҳақида сўз кетади.

Юқоридаги муаллифлар томонидан Навоийга юборилган 567-мактубда мавлоно Фазлуллоҳнинг кўз касаллиги ҳақида сўз кетади ва унда шундай дейилади: «Бир йилга яқин бўлдики, бир иллат уларни паришонхотир қилмоқда, бу томонларда уларни даволашга қурби етадиган ишончли кўз табиби (каҳҳол) тошилмайди. Зарурат туфайли сафарни фарз билиб, ўша дийрга отландилар».

Хўжа Аҳрорнинг ўттиз беш кунлик узоқ йўлдан табиб чақиртириб келиши ва шунчалик узоқ йўлга мавлоно

* Самарқандликлар Дорушшифо табибларида даволанганликларини ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: А. Ғрунбоев, М. Ҳасанов. Навоий замондошлари хатларида. Тошкент, «Фан», 1990.

** Бу маълумот Али Сафийнинг «Рашаҳот» китобининг Мавлоно Қосим ҳақидаги бобида келтирилган.

Фазлуллоҳнинг даволанишга юборилиши Ҳирот Дорушшифосининг ва ундаги табибларнинг гоят машҳур бўлганини кўрсатади.

XV асрда кўз касалликларини даволаш учун қаттиқ киришилгани ва бошқа пайтларга нисбатан худди шу даврда бу ҳақда кўплаб китоблар ёзилгани (бу китоблар ҳақида олдинги фаслларга қаранг) бежиз бўлмаса керак. Самарқандда кўзни даволайдиган (катаракта ва оқни) табиб йўқлиги Хўжа Аҳрор ва унинг яқинларини ташвишга солган ва бу соҳани ривожлантиришга алоҳида эътибор берган бўлишлари мумкин.

Дорушшифо табиблари

Юқорида Навоийнинг табибларга берган таърифи, ҳар бир табибнинг қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги фикрлари билан танишган эдик. Навоий Дорушшифога қандай табибларни жалб қилган ва уларни синовдан ўтказганми, деган савол туғилади. Ўтмишда қурилган касалхоналарга бош ҳаким тайинлаш ва бошқа табибларни ҳам яхшилаб текшириб олиш усули мавжуд бўлган. Тасаввур ҳосил қилиш учун биргина мисол келтирамиз. Ҳ. Ҳикматуллаев «Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи» (Тошкент, 1974 й., 13-бет). номли китобида шундай ёзади:

«Адуд ад-Давла ўз помига атаб қурдирган касалхона битгандан кейин, унда энг яхши табиблар ва олимлардан иборат бир жамоат ишлаши керак деб, Бағдоддан машҳур табибларни сўратади. Ҳисоблаб чиқилганда уларнинг сони 100 дан ортиб кетади. Адуд ад-Давла уларнинг орасидан табобат илмидаги маҳорати ва қобилиятига қараб 50 тага яқинини танлайди. Розий ҳам шулар орасида эди. Кейин улар сонини ўнтага туширади. Розий яна шулар орасида эди. Кейин ўнтанинг орасидан учтасини танлайди. Розий шу уч кишининг бири эди. Сўнг учтасидан биттасини танлайди. Розий уларнинг энг афзали бўлиб чиқади ва уни Адудий ўз касалхонасига мудир қилиб тайинлайди».

Навоий Дорушшифога жалб этган табибларни санаганми-йўқми, бу ҳақда манбаларда ҳеч қандай маълумот йўқ. Бироқ ўз-ўзидан равшанки, Дорушшифога табибларни жалб қилиш, у ерни бошқариб турадиган бош ҳаким тайёрлаш, уларга маош тайинлаш Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқа мансабдор шахслар, эътиборли олимлар масъаҳатсиз бўлмас эди.

Дорушшифо табибларининг маҳорати ва қобилиятлари ҳақида Навоийнинг ўзи ва тарихчи Хондамир ҳамда бошқа муаллифлар маълумотлар ёзиб қолдирганларки, бу маълумотлардан уларнинг ким эканини яхши билиб олиш мумкин.

Мавлоно Гиёсуддин Муҳаммад табиб

Гиёсуддин Муҳаммад табибгина бўлиб қолмай, ажойиб шоир ҳам бўлган. Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») номли достонига жуда кўп шоирлар назира ёзганлар. Бу машҳур асарга назира ёза олиш ҳамманинг қўлидан келвермаслиги ўз-ўзидан маълум. Шунинг учун Навоий уни шоир сифатида ўзининг «Мажолисун-нафос» асарига киритади ва у ҳақда қуйидагиларни ёзади:

«Мавлоно Гиёсуддин — толиби илм ва хуштабъ йиғитдур. Ҳоло табобатқа машғулдур ва шуҳрати табобатда ўзга ишлардин кўпрак эмишдур. Балки расоил тасниф қилибдур. Ва назмларда ҳазрати Шайхнинг «Маҳзан ул-асрори»га татаббуъ қилибдур. Рангин ва ҳамвор айтибдур»*.

Демак, Навоийнинг фикрича Гиёсуддин Муҳаммадининг табобатга бўлган интилиши бошқа фанларга нисбатан кучли бўлган. Навоий унинг рисолалар тасниф қилгани ҳақида гапирса ҳам, бироқ уларнинг номларини келтирмайди.

Унинг туғилган ва вафот қилган йиллари номаълум. «Мажолис» нинг биринчи нусхасини Навоий 1490—1491 йилларда ёзган, уни иккинчи марта 1497—98 йилларда қайта ишлаган. Демак, бу пайтларда Гиёсуддин Муҳаммад, Навоий тили билан айтганда, «толиби илм ва хуштабъ йиғит» бўлган. Бироқ табобатга оид рисолалар ва Шайхнинг «Маҳзан ул-асрор»ига татаббуъ ҳам қилиб улгурган. Навоий унинг Дорушшифода ишлаётгани ҳақида ҳеч нарса ёзмайди, эҳтимол, бу тазкира учун ортиқча маълумот ҳисоблангандир.

Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» китоби 1498—99 йиллари ёзилган. Унда қуйидаги маълумотни ўқиймиз: «Ҳол-аҳволининг чеҳраси турли илм ва фазилатли фанлар билан безатилган. Айниқса, шарофатли тибб илмида зўр маҳорат ҳосил қилган... Кўп вақт бўлдики, султон

* Алишер Навоий. Мажолисун-нафос. Тошкент, «Фан», — 1966. Танланган асарлар, 10- том, 137- бет.

ҳазратлари яқин дўстининг Дорушшифосида амалий тибб китобларидан дарс бериш ва беморларни даволаш билан машғулдир»*.

Демак, Навоий «Мажолис»ни ёзган йиллари Ғиёсуддин Муҳаммад Дорушшифода иш олиб борган. Хондамирнинг бошқа асари «Мақорим ул-ахлоқ» 1501 йилда ёзилган бўлиб, унда: «Шифоия мазкур мадрасанинг ғарбий томонида жойлашган бўлиб, унда мавлоно Ғиёсуддин Муҳаммад Ибн Мавлоно Жалолуддин тиббий китоблардан дарс бериш билан машғул» дейилади**.

Демак, 1501 йили, яъни Навоий вафот қилган йилда ҳам Дорушшифо ўз фаолиятини давом эттирган.

«Мақорим ул-ахлоқ» ва «Хулосат ул-ахбор» китобларида ёзилишича, Ғиёсуддин Муҳаммад дарс бериб, беморларни даволабгина қолмай, тиббий асарлар ҳам ёзган. Булар унинг «Муолажоти Илоқий» асарига ёзган шарҳи ҳамда мавлоно Нафиснинг «Шарҳи Мўъжиз»ига ёзган шарҳий асарларидир. Араб тилида ёзилган мазкур асарларга шарҳ ёзганининг ўзиёқ Ғиёсуддин Муҳаммаднинг табобат илмини қанчалик чуқур билганидан ташқари, араб тилидан ҳам муқаммал хабардорлигини кўрсатади.

«Мақорим ул-ахлоқ»да Хондамир Навоийга атаб ёзилган асарлар ичида унинг юқоридаги шарҳий асарларини санаб ўтади, демак, бу асарлар ҳам Навоийга тақдим қилинган. Бироқ улар бизгача етиб келмаган ёки қидириб топилмаган.

Навоий ва Хондамир маълумотларидан кўриниб турганидек, Ғиёсуддин Муҳаммад ўз даврининг энг фозил олимларидан бўлиб, табобатда катта билим эгаси бўлган ва Навоийнинг ҳурматини қозонганлардан бири ҳисобланган.

Мавлоно Дарвеш Али табиб

Мавлоно Дарвеш Али табибнинг қачон туғилганлиги номаълум. Бироқ Навоий «Мажолис»нинг биринчи таҳририни амалга оширган вақтда 1490—91 йилларда Дарвеш Али ҳаёт бўлмаган. Чунки Навоий Дарвеш Алини шоир сифатида «Мажолис»нинг иккинчи мажлисига киритади. Иккинчи мажлиснинг муқаддимаси шундай: «Ул жамоати азизлар зикридаким, фақир алардан баъзининг мулозиматиغا етибмен ва баъзининг суҳбатига йиғитликда

* Навоий замондошлари хотирасида, 73-бет.

** Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. ЎзССЖ ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 5278, 15 б-бет.

мушарраф бўлибмен, алар ситта ва тисъина ва самона-
миа (1490—91) тарихидаким, бу мухтасар битиладур,
алар бу фан домгоҳидин бақо оромгоҳига борибдурлар»*.

Навоий Дарвеш Алига ҳам чуқур ҳурмат билан қара-
ганлигини унинг бу ҳақимга берган таърифидап билиб-
олиш мумкин. У ёзади: «Мавлоно Дарвеш Али — табо-
батқа машғулдур ва бу фаннинг ҳозик ва моҳирлари-
нинг табъин таъриф қилодурлар. Муолажасин ҳам кўр-
ганлар ўкодурлар (мақтайдилар). Табъи ҳам яхшидур.
Аmmo муаммога кўпроқ машғулдур».

Бу ерда бир нарсага эътибор қилмоқ лозимки, Навоий
Ғиёсуддин Муҳаммад табиб ҳақида гапирганда уни ўзи
кўрган ва синаган одам сифатида таъриф қилади. Дар-
веш Али ҳақида гапирганда эса, унинг тиббий маҳорати-
ни ўзгалардан эшитган ҳолда ёзади.

Навоий Дарвеш Алининг «...муолажасин ҳам кўрган-
лар ўкодурлар (мақтайдилар)» деганда устози ва пири
Абдурахмон Жомийни кўпроқ назарда тутган бўлса
ажаб эмас. Негаки Дарвеш Али табиб Навоийга нисбатан
Жомий билан яқинроқ алоқада бўлган, деб хулоса чиқа-
риш мумкин. Ҳасан Нисорийнинг «Музаккир ал-асҳоб»
китобида ёзилишича (юқорида айтиб ўтганимиздек), Жо-
мий: «Бизнинг ҳеч ким билмаган сирларимизни Дарвеш
Али табиб билади» деган экан.

«Навоий альбоми»да Жомийнинг ўз қўли билан На-
воийга ёзган 148-рақамли мактуби сақланмоқда. Жомий
мактуб орқали Навоийдан қўйидагича илтимос қилади:

«Мавлоно Дарвеш Алининг Шубурғонда онаси ва
яқинлари бор. Силап раҳм (яқинларга шафқат) юзаси-
дан ўша томонга отлашмоқдалар. Улар Сизнинг мулози-
матингизга борадилар... Бир масала бўйича мулозимлар-
га мурожаат қилмоқчилар. Илтимос шуки, илтифот қилиб
(бу ишда) ёрдам кўрсатсангиз...»

Кўриниб турибдики, Дарвеш Али тўғридап-тўғри На-
воийга мурожаат қилолмай, Жомийни ўртага қўйган. Бу
ерда яна Дарвеш Алининг маънавий оламини ҳам кўриш
мумкинки, у Дорушшифода илмий ва амалий ишлар би-
лан машғул бўлишига қарамай, вақт топиб, онасини
кўриш учун Шубурғонга жўнаган. Биз, мазкур мактуб
орқалигина Дарвеш Али Шубурғондан чиққанини билиб
оламиз. Бу маълумот бошқа ҳеч қандай асарда учра-
майди.

Навоий Дарвеш Алини шоир сифатида ўз тазкирасига

* Навоий, Мажлис, 30-бет.

киритиши унинг яхшигина шоир бўлганидан ҳам дарак беради. Биз шу даврларда яшаган Бобурнинг хос табиби, олим ва шоир Юсуфий табибнинг 1535 йилда Бухорода кўчирилган «Илож ал-амроз» асарининг Ленинград шарҳ-шунослик институтида сақланаётган нусхасини олганимизда, унинг охирида Дарвеш Али табибнинг бир қитъаси ёзилганини кўрдик. Бу «Рас» деб аталадиган дорининг хосияти ва таркибини баён қилишга бағишланган эди. Демак, XVI аср бошларида Дарвеш Али шеърлари Бухоро ва Самарқандда машҳур бўлган. Афсуски, биз унинг шеърлар девони сақлангани ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Бундан ташқари, бухоролик Ҳасан Нисорийнинг у ҳақда ёзишига қараганда, у Бухоро ёки Самарқандга келган бўлиши мумкин.

Хондамир «Хулосат ул-ахбор»нинг «Баъзи бир ислом миллати улуғлари ва машҳур уламоларнинг муаззамлари, фазилат ва ҳунар арбобларининг машҳурлари зикридаким, олий гуҳар Амир (Алишер Навоий)нинг лутфу марҳаматидан баҳраманд бўлиб, шу кунларда ҳаёт ва ўзларини унинг дуоғўйлари қаторида санаб юрурлар» деган бобига Дарвеш Алини ҳам киритган. Хондамир бу асарини 904—905/1498—1499 йиллар ичида ёзганини ҳисобга олсак, демак шу йилларда Дарвеш Али тирик бўлган*.

Мавлоно Дарвеш Али табибнинг Дорушшифоба ишга олиниши, шубҳасиз, унинг йирик олим ва ҳозик табиб экашлигини, Навоий илтифотига сазовор бўлган фозил кишилардан эканини кўрсатади. Бу фикрни Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» да ёзганлари ҳам тўлиқ тасдиқлайди.

«Мавлоно Дарвеш Али табиб, — деб ёзади Хондамир «Хулосат ул-ахбор» да, — чиройли сифат, ёқимли хислат, ширин сўз, хуш феъл, табиатининг поклиги ва дилни тортиши билан замон табибларининг энг зўридир. Беморларни даволашда махсус ихтироларга эга бўлиб, уларнинг кўпи тўғри бўлиб чиқмоқда. Шунга биноан олий-ҳазрат жанобларининг унга нисбатан илтифоти сероб, меҳрибонлик ва лутфу карами беҳисобдир»**.

* Бу ерда бир ноаниқлик бор. Навоий 1491 йилда Дарвеш Алини ўлганлар қаторига киритади. Хондамир эса 1498—1499 йилларда ҳали уни тирик деб ёзган. Бизнингча, Навоий «Мажолис» ни қайта ишлаганда 1491 йилни 1498 га ўзгартиришни унутган. Агар шундай бўлса, Дарвеш Али 1498 йил ичида вафот қилган бўлади.

** Хондамир. «Хулосат ул-ахбор». 545-бет.

Навойй Дорушшифонинг мударриси Ғиёсуддин Муҳаммадни ёш йигит деб ёзган эди. Дарвеш Алига нисбатан бу иборани ишлатмайди. Дарвеш Алининг 1498 йилда вафот этганини ҳисобга олсак, у Ғиёсуддин Муҳаммаддан анчагина катта бўлган. Буни Дарвеш Алининг Жомий билан кўпинча мулоқотда бўлишидан ҳам билиш мумкин.

Демак, Дарвеш Али Дорушшифода ишлаётганда анча кексайиб қолган ва табобат соҳасида катта тажрибалар орттирган пайти бўлган. Хондамирнинг «Замона табибларининг энг зўр (саромади)» деб ёзиши ҳам шуни тасдиқлайди. Унинг ихтиролари ҳам бунга далилдир. Хондамир унинг бир эмас, кўпгина ихтиролари ҳақида гапирди, бироқ биз бу ихтироларнинг нима эканини, Дарвеш Али табобатга оид асар ёзиб, бу ихтироларни киритганми-йўқми эканини билмаймиз. «Мақорим ул-ахлоқ»да Хондамир унинг «Тазкират ун-нуфус» номли асар ёзиб, Навоий номига атаганини келтиради. «Тазкират ун-нуфус» ни «Жонларга эслатма» деб таржима қилиш мумкин, чунки араб тилида «нафс» жон, «нуфус» эса унинг кўпчилигидир. «Нуфус»ни одамлар деб олинса, «Одамларга тазкира (эслатма)» ёки «Одамлар учун бирор нарсанинг эслатмаси (тўплами)» дейиш мумкин. Бироқ, уни тиббий асар деб тўла ҳукм чиқаролмаймиз, чунки Дарвеш Али муаммо фанини ҳам яхши билган. Қатъий хулоса чиқариш учун эса қўлимизда мазкур асар йўқ, унинг умуман бор-йўқлиги ҳақида ҳам ҳеч қандай манбаларда маълумот сақланмаган.

«Шу кунларда, — деб давом этади Хондамир, — маҳди улё Милкат Оғо Дорушшифосининг мударрислиги ва муолажа ишларининг мансаби ул жанобга топширилган ва махсус маош белгиланган».

Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» асари 1498—1499 йилларда ёзилган бўлса, демак шу йиллари у тирик бўлиб, мударрислик мансабида бўлган. Хондамирнинг бошқа китоби «Мақорим ул-ахлоқ» эса 1501 йилда ёзилган бўлиб, юқорида кўриб ўтганимиздек, бу пайтда Дорушшифонинг мударрислик мансаби Ғиёсуддин Муҳаммад табибга юклатилган. Юқорида баҳс этганимиздек, 1498—99 йиллар орасида Дарвеш Али вафот қилган бўлиб чиқади. Хондамир: «Касалларни даволаш ва ғарибларнинг иллатига шифо етқизишга ўта ҳарисманд эди. Ростдан ҳам, тибб фанида тўлиқ маҳоратга эга эди, ҳазрати худованд (Навойй)нинг Дорушшифосида ўз ишлари билан доимо машғул эди», — деб ёзади.

Кўриниб турибдики, Навоий Дорупшифога ана шундай кучли табиб ва олимларни жалб этган. Дорупшифонинг шуҳрати бекорга Мовароуннаҳрга ҳам ёйилмаган экан.

Мавлоно Низомуддин Абдулҳай табиб*

Низомуддин Абдулҳайнинг номи Навоий ҳаётининг сўнгги дамларига оид воқеалар билан боғлиқ ҳолда зикр этилганлигидан, унинг шахсияти алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, Астробод юришидан қайтаётган Ҳусайн Бойқарони кутгани чиққан Навоийнинг ҳушдан кетиб йиқилиши ва уч кун ўзига келмай ётгандан кейин вафот этганлиги воқеасини Хондамир тафсилотлари билан ёзиб қолдирган. Қизиги шундаки, Хондамир бу воқеани икки хил тасвирлайди — «Мақорим ул-ахлоқ»да бир хил ва «Ҳабиб ус-сияр» билан «Равзат ус-сафо»да бошқача.

Мана шу фарқни кўрсатиш учун ҳамда «Ҳабиб ус-сияр»дан олиб эълон қилинган илгариги таржималарнинг деярли ҳаммасида ҳам бизни қизиқтирган воқеа тўла берилмай, айрим жумлалар ташлаб кетилганлиги ёки ноаниқ келтирилгани туфайли биз мазкур рисоланинг ушбу мавзуга тегишли жойларини ўз таржимамизда келтирамиз.

«906- йил жумодо-л-охир ойининг 6-сида, душанба куни Ҳиротга Ҳусайн Бойқаронинг Астробод юришидан қайтаётганлик хабари келди. Сешанба куни пешин намози вақтида ҳоқон ҳазратларининг яқин кишиси (яъни Навоий) юқори мартабали бир гуруҳ кишилар ва мулозимлар билан бирга шоҳни кутиб олиш учун йўлга чиқади ва чоршанба куни кечаси Париён работига келиб тушади. Эртасига (пайшанба куни) Поёб работига етганда подшонинг яқинлашиб қолганлиги хабарини эшитади.

Подшоҳ билан учрашув шарафига муяссар бўлмоқликдан гоят севинган Навоий ўша кечаси кўп вақтини бедорликда ўтказди ва (жума куни) эрталаб кун чиқиши биланоқ тетиклик билан отга миниб, подшо ўша кечаси келиб тушган Амир Муҳаммад Валибек работи томон йўл олади.

Хўжа Аббос номи билан машҳур бўлган жойда узоқ-

* Бу табиб ҳақида ЎзССЖ ФА нинг мухбир аъзоси У. И. Каримов муфассал мақола ёзган. Бизнинг ёзганлар такрордан иборат бўлмаслиги учун бу қизиқарли мақолани бир оз қисқартириш билан беришни лозим кўрдик.

дан хоқоннинг тахти равони (асли «Михаффа» — ётиб кетиш ҳам мумкин бўлган махсус кажава бўлиб, унинг икки томонига от ёки хачир қўшиб юрилган) кўринади ва Хўжа Шаҳобуддин Абдулло отини йўрттириб келади. Навоий у билан қучоқлашиб кўришади ва ҳол-аҳвол сўрашиб бўлмасданоқ аҳволида кескин ўзгартириш юз беради ва қаттиқ изтироб билан: «Хўжа Абдулло, мендан хабардор бўлиб тур», — дейди. Шу сўзни айтаётганида ҳазрати хоқоннинг тахти равони яқинлашиб келади ва Навоий подшо билан қучоқлашиб кўришмоқ учун отдан тушади. Аммо оёқларида юришга қувват қолмаганлигидан бир қўлини Хўжа Абдуллонинг елкасига ва иккинчи қўлини мавлоно Жамолиддин Қосим Хондамирнинг кифтига қўйиб, бир амаллаб тахти равонга яқинлашади ва подшонинг қўлини ўпади-ю, ниҳоятда заифлашиб ўша ерга ўлтириб қолади. Хоқон у софдил амирга ҳар қанча меҳрибонлик ва мулоимлик билан мурожаат қилиб аҳвол сўраса ҳам, у ҳеч жавоб беролмайди.

Бу аҳволдан ташвишланган Хоқон ўзининг тахти равонига ул жанобни ётқизиб, шу кечасиёқ шаҳарга етказишни буюради ва ул фазлу камол осмони қуёшининг аҳволидан хабардор бўлиб туришни Хўжа Абдуллога топшириб, ўзи Париён работига қараб йўл олади. Шу пайт Навоийнинг томир уриши ва ташқи кўринишида сакта аломатлари пайдо бўлади ва тиб илмини биладиган бир гуруҳ кишилар касалдан шу ернинг ўзида қон олиш керак, токи тузалиш аломати кўринса, дейдилар. Аммо табобатдан лоф уриб юрувчи мавлоно Абдулхай Зиёратгоҳий бунга тескари йўл тутади ва бирон хато рўй бермаслиги учун Ҳиротга етиб бориб, табибларни йиққандан кейин даво чорасини бошлаш керак, дейди. Хўжа Шаҳобуддин Абдулло иккинчи фикрни тўғри деб ҳисоблаб, Навоийни тахти равонга ётқизади ва йўлга тушади.

У олий мартабали амирнинг яхшиликлари денгизига фарқ бўлган бу хайрихоҳ камина (Хондамир) ниҳоятда ташвишланиб, Хўжа Абдуллога касалликнинг шиддати шу даражадаки, агар қон олиш кечиктирилса, кейин даволашдан фойда чиқмаслигини айтдим. У жаноб иккилашиб қолди ва подшоҳ ҳузурига чопар жўнатиб аҳволни хабар қилди. Ул ҳазрат каминанинг фикрига мувофиқ иш кўриб, қон олишни буюрдилар. Аммо то чопар қайтиб келиб, ундан кейин қон олувчини топгунча уч фарсах (тахминан 18 километр — У. К.) йўл юришган ва фарсат бой берилган эди. Ноилож қон олинганда 5—6 сердан (1 сер 64 граммга тенг — У. К.) ортиқ қон чиқмади. Касал-

лик зўрайиб кетади, жума куни ярим кечада ул жанобни ўз уйига олиб келадилар. Эртасига эрталаб барча табиблар йиғилиб, иккинчи марта қон олмоқчи бўладилар, ammo фурсат қўлдан кетганлиги учун фойда бермади. Шу пайтда подшоҳ ҳақ йўлдан борувчи амир тепасига етиб келиб, уни бутунлай беҳуш ҳолда кўргач, бу беилож ҳодисадан дилгир бўлиб, кўз ёшларини тўкади. Шанба куни касаллик яна оғирлаша боради ва якшанба куни тонгда Навоийнинг пок руҳи қуши тан қафасини синдириб, жисмоний ҳайкалдан абадий жаннат боғига парвоз қилади...»

Хўш, ўша давр табобати нуқтаи назаридан қараганда, Навоийни даволашда, ҳақиқатан ҳам хатога йўл қўйилганми? Навоийда юз берган касалликни Хондамир сакта деб атайди. Шарқ табобатида бу ибора билан апоплексия, яъни инсульт ёки, бошқача айтганда, мияга қон қуйилиши касаллиги ифодаланади. Ибн Сино ўз «Қонун»ида касалликни муфассал баён қилиб, жумладан шундай дейди: «(томирлари хилтга) тўлиқ бўлган киши учун ҳаракат қилиш хатарлидир, чунки бу кўпинча томирларни ёриб юборади ва натижада... сакта келиб чиқади. Бунинг давоси қон олишдир».

Шундай қилиб, бемор Навоий тепасида ҳозир бўлган барча табиблар бу қоидага риоя қилиб, қон олишни талаб қиладилар, Низомуддин Абдулҳайгина қарши чиқади.

Хўш, Абдулҳай ўзи ким, унинг ҳақида қандай маълумотлар бор? «Ҳабиб ус-сияр»да бир неча Низомуддин Абдулҳайлар ҳақида гап боради ва улар ким эканлиги хусусида илмий адабиётда ноаниқлик бор. В. В. Бартольд ўзининг «Мир Али-Шир и политическая жизнь» («Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт») номли мақоласида Маждиддин жоғаролари ҳақида шундай ёзади: «Маждиддин Абу Саид ҳузурда сарой амалдорлари орасида оддий бир лавозимда эди. Унинг яқин кишиларидан бири бўлгуси табиб Абдулҳай эди».

Бартольд бу фикрини Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида баён қилган «Хўжа Маждиддин Муҳаммад Мирзо Султон Абу Саид замонида бир қанча вақт муншилик мансабида мавлоно Низомуддин Абдулҳай мунши билан шерикликда ишлади», деган сўзлари асосида айтиб, мана шу Низомуддин Абдулҳай муншини бўлажак табиб деб изоҳлаган. Ammo «Ҳабиб ус-сияр» нинг бошқа бир бобида маълум бўладики, бир вақтлар Маждиддин билан шерик бўлган Абдулҳай яхшигина хаттот бўлиб, узоқ вақтгача Абу Саид подшоҳлигида «Девони иншо»га бош-

чилик қилган. Кейинчалик Оққўюнлу султонлари хизматига ўтиб, умрининг охиригача муншлик мансабиде ишлаган ва ҳеч қачон табобат билан пуғулланмаган.

Абдулҳай муншийдан ташқари бир вақтнинг ўзида айнан шу исмда иккита табиб ҳам ўтган. Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор»ида улардан бирини мавлоно Низомуддин Абдулҳай табиб деб атаб, уни шундай таърифлайди:

«У авваллари ҳидоятли амирнинг «Дорущифо»сида беморларни даволаш билан машғул бўлди. Раҳматли Хўжа Убайдулло ҳазратлари касал бўлганида Ҳиротга одам юбориб, Навоийдан бир табиб юборишни сўради. Бунда Навоийнинг буйруғига биноан Абдулҳай Самарқандга борди. Бу сафардан қайтиб келгач, унга бўлган эътибор орта борди ва кундан-кунга қадру-қиймати кўтарилиб, бахт юлдузи соат сайин ўзининг аъло даражаси томон юқорилаб борди. Ниҳоят унга ҳоқоннинг илтифот назари тушди ва у ҳатто ҳарамга ҳам кира оладиган ва каттаю кичикнинг сирларидан хабардор бўладиган бўлди. То шу кунгача у шону шавкат авжида бўлиб, аксар вақтини олий ҳазрат хизматида ўтказди».

Демак, мавлоно Низомуддин Абдулҳай Ҳусайн Бойқаронинг сарой табиби бўлган, у табиб сифатида ҳатто ҳарамга ҳам кира олганки, бу подшонинг энг ишончли кишиларигагина мумкин бўлган.

Табибларнинг иккинчисини Хондамир мавлоно Абдулҳай Туний исми билан келтириб, унинг ҳақида шундай дейди: «Ўткур зеҳли киши бўлиб, тиб илмига жуда мойиллиги бор, муолажалари ҳам кўпинча тўғри чиқади. Аммо шу кунларда шаҳзода Иброҳим Ҳусайн мирзода садрлик мансабига кўтарилиб, мулозимат билан банд бўлганлиги ва айшу ишратга кўп берилганлигидан табобатга парво қилмай қўйган».

Шу Абдулҳай исмли икки табибдан Навоийни даволашга аралашгани қайси бири? «Ҳабиб ус-сияр»нинг 1857 йили Бомбейда босилган нусхасида бу ишга аралашган табиб мавлоно Абдулҳай Туний деб кўрсатилган. Шу нашрдан фойдаланган Бартольд ҳам Абдулҳай Тунийни сарой табиби деб атайди.

Биз «Ҳабиб ус-сияр»нинг ЎзССЖ ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган иккита қўлёзмаси ва «Равзат ус-сафо»нинг Хондамир томонидан ёзилган еттинчи жилдини солиштирганимизда шу нарса маълум бўлдики, Навоийни даволашга аралашган табиб мавлоно Абдулҳай Зиёратгоҳий деб кўрсатилади.

Демак, Навоий ҳушдан кетиб йиқилганда унинг тепасида бўлган Абдулхай исмли табиб Балх ҳоқимида садрилик вазифасини бажарувчи Абдулхай Туний эмас, балки Ҳусайн Бойқаронинг сарой табиби, нуфузли Абдулхай Зиёратгоҳий бўлган. Ана шундай — бутун мамлакатда биринчи даражадаги табиб мансабида бўлган кишининг бошқа табиблар у ёқда турсин, ҳатто тарихчи Хондамирга ҳам маълум қоидадан, яъни сактага қарши дарҳол қон олиш лозимлигидан беҳабар бўлиши эҳтимолдан узоқ, албатта. Шундай экан, у нима учун бу чорани қўллашга қаршилиқ қилган, деган савол туғилиши табиий. Эҳтимол, жавобгарликни устига олишдан чўчиб шундай қилгандир? Агар сактага қарши биринчи галда кўрилиши лозим бўлган тадбир иккита ёки ундан ортиқ бўлганда эди, қайси бирини қўллаш масаласида иккиланиш мумкин бўларди. Ваҳоланки, мўътабар тиббий китобларда биринчи чора фақат қон олиш деб кўрсатилади. Бундан ташқари касал тепасида Абдулҳайдан бўлак яна бир гуруҳ бошқа табиблар ҳам бўлган ва қон олишни ўшалар таклиф қилган эдики, бу ҳам масъулиятни бир кишига юкламас эди. Навоийни Ҳиротга олиб келганларидан кейин йиғилган барча машҳур табибларнинг аввал касалдан қон олиб, кейин бошқа дори-дармон қўллаганликлари ҳам, Хондамир айтганидек, Абдулҳайнинг тўғри йўл тутмаганлигини кўрсатади.

Агар бу воқеанинг «Ҳабиб ус-сияр» билан «Макорим ул-ахлоқ» даги тасвири орасидаги фарққа диққат қилинса, юқоридаги савол менимча, бир қадар ойдинлашади.

Маълумки, «Ҳабиб ус-сияр» нинг Ҳусайн Бойқаро ва унинг авлодига бағишланган III қисмида Навоийнинг касалига қарши ўз вақтида чора кўрилмаганлигини зорланиб ёзган Хондамир, 1501 йили Навоий вафотидан сўнг тугатиб подшога тақдим этган «Макорим ул-ахлоқ»да бу тўғрида лом-мим ҳам демайди, балки «Ажал етгач, даводан не фойда» каби ибораларни икки-уч марта такрорлаш билан кифояланади. Умуман, Навоийнинг вафотигача бўлган воқеаларни «Ҳабиб ус-сияр»дагига писбатан анча қисқа ёзади, дафн маросими ва ундан кейин ўтказилган маъракаларни эса, аксинча, жуда муфассал баён қилади (ҳатто қанча қўй ва қанча от сўйилганигача кўрсатади). Таажжубланарли жойи шундаки, «Ҳабиб ус-сияр»да касалдан дарҳол қон олишга бирдан-бир қарши чиққан киши сарой табиби Абдулхай деб кўрсатилгани ҳолда, «Макорим ул-ахлоқ»да бунинг тескарисини ёзади: «Йўл асносида ҳикматпаноҳ мавлоно Низомуддин Абдулхай

ва мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Гилонийларнинг маслаҳатларига биноан ул илоҳий марҳаматлар тимсолининг томирини тилиб, нозик ҳунарлар ишлатиш орқали қарийб ярим ман қон олинди».

Бу ерда яна бир нарса кўзга ташланади. Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»да Абдулҳайнинг номини унчалик ҳурмат билан тилга олмасдан, унинг табиблиги ҳақида истеҳзо билан «Табобатдан лоф уриб юрувчи Абдулҳай Зпёратгоҳий...» деб ёзган бўлса, «Мақорим ул-ахлоқ»да аксинча уни: «Ҳикматпаноҳ мавлоно Низомуддин Абдулҳай...» деб таърифлайди.

Бундан шу нарса англашиладики, Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ»ни ёзган вақтида Навоийнинг касалига жуда кечикиб, фурсат ўтгандан кейин чора кўрилганлиги ва бу хатонинг айбдори Абдулҳай эканлиги ҳақида рўйирост гапиришга журъат этолмай, воқеани хаспўшлаб ўтишга мажбур бўлган. Фақат орадан 25 йиллар чамаси вақт ўтиб, Ҳусайн Бойқаро давлати ва унинг сарой амалдорлари тугаб битганидан кейингина, ҳеч нарсадан чўчмасдан, ҳақиқатни ёзиб қолдиришни лозим топган. Шу ерда «Мақорим ул-ахлоқ»нинг ўзбекча нашрига ЎзССЖ ФА мухбир аъзоси Иззат Султон томонидан ёзилган сўз бошидан икки жумла келтиришни ўринли деб биламиз. «Табий, — деб ёзади Иззат Султон, — авторнинг олдига қўйган мақсадлари Навоий билан унинг муҳити орасида, айниқса сарой аҳллари орасида бўлган низолар ҳақида индамай ўтишни талқин этганлар. «Равзат ус-сафо»нинг VII томида Навоийнинг Астрободга сургун қилинганлигини ва бунга Мажиддиннинг иғволари сабаб эканини аниқ айтган Хондамир, «Мақорим ул-ахлоқ»да бу масала устидаги хашакни очмасдан ўтиб кетади».

Хулоса қилиб айтганда, юқорида келтирилган далиллар, биринчидан профессор Иззат Султоннинг фикрини тасдиқласа, иккинчидан Навоий даврига оид тарихий ва бошқа манбаларни синчиклаб қиёсий ўрганишда давом этиш — буюк шоир ҳаёти ва ижодининг айрим томонларини янада тўлароқ ёритишга ёрдам бериши шубҳасиз эканлигини кўрсатади.

Мавлоно Муҳаммад табиб

Мавлоно Муҳаммад табиб ҳақидаги маълумот фақат Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» китобидагина мавжуд. Навоийнинг «Мажолис» ва бу номини учратмаймиз. Демак, Муҳаммад табиб Дорушшифонинг етук табиблари-

дан бўлса-да, шоир бўлмаган. Хондамир у ҳақда шундай ёзади:

«Мавлоно Муҳаммад табиб касалларни муолажа қилиш, хусусан, ғарибларни доривор ўтлар билан даволашга ўта ҳарис киши. Ҳақиқатан ҳам тибб илмида зўр маҳоратга эга ва ҳамавақт олийҳазрат амир Алишернинг Дорушшифосида ўз иши билан банд ва ўша жойнинг белгиланган маошидан баҳраманддир»*.

Муҳаммад табиб исмининг бу ерда тўлиқ келтирилмаслиги анчагина чалкашликларни келтириб чиқаради. Хондамир барча шоир, табиб ва мансаб эгалари ҳақида гапирганда уларнинг ўз исми, отасининг, ҳатто бобосининг исмигача келтиради. Бизнингча, Муҳаммад халқ ичида Мавлоно Муҳаммад табиб номи билан машҳур бўлганлиги Хондамирнинг шундай йўл тутганига сабаб бўлган бўлса керак.

Иккинчи томондан юқорида номи тилга олинган табиб ўша даврда Ҳиротда яшаган машҳур Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравий эмасмикан, деган фикрга олиб келади. Негаки Муҳаммад ибн Юсуф XV аср охири ва XVI аср бошларида Ҳиротда яшаб, катта обрў қозongan табиблардан биридир. Машҳур «Қомус ул-аълom» муаллифи Сомибек у ҳақда: «Муҳаммад бин Юсуф ал-Ҳаравий — машоҳири уламодин (машҳур олимлардин) ўлуб, «Баҳр ул-жавоҳир» унвони-ла (номли) бир қомус ул-улум (илмлар луғати)нинг муаллифидир» дейди.

«Кашф уз-зунун» ҳамда сўнгги даврда тузилган каталогларда ва инглиз олими К. Элгуднинг «Форс табобати тарихи» номли китобида ҳам Муҳаммад ибн Юсуф Ҳиротнинг машҳур табибларидан деб кўрсатилади. Бироқ мазкур табибнинг Дорушшифога алоқаси борлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Чунки, мазкур олимлар табиб ҳақидаги маълумотни унинг асарлари асосида ёзган бўлиб, асарлар XVI асрда тасниф этилган.

Дорушшифодаги Мавлоно Муҳаммад табибнинг қуйида зикр этилган Муҳаммад бўлиши мумкин эканлигини бир неча хулосалар билан далиллаш мумкин.

Муҳаммад ибн Юсуф асли Хуросоннинг Хоф (Хавоф) шаҳридан бўлиб, оддий халқдан чиққан ва кейинчалик Ҳиротга келган. Шунинг учун уни оддийгина Муҳаммад табиб деб атаганлар. Чунки, унинг ўғли Юсуфийни ҳам тазкирачилар оддий халқдан чиққан, деб кўрсатадилар ҳамда оддийгина Мавлоно Юсуф табиб деб атайдилар. Юсуфийнинг биринчи шеърини тиббий асари «Рисола дар

* Навоий замондошлари хотирасида, 73-бет.

тадбири маъқул ва машруб» («Еб-ичиш тадбирлари ҳақида рисола») 1501 йили ёзилган. Юсуфий эса ўз отаси Муҳаммад билан Ҳиротга бирга келган. Ҳиротнинг машҳур табиби Муҳаммад ибн Юсуф Ҳиротда яшаб туриб, Дорушшифода ишлаганлиги мумкин эмас эди. Барча олимларни чалғитган нарса Дорушшифодаги Муҳаммаднинг исми тўлиқ келтирилмагани ва бу икки Муҳаммаднинг битта шахс эканлиги ҳақида, шу сабабли, кескин бир қарорга келишга имконият йўқлигидир. Бизнингча, бу икки табиб битта шахс эканига гумон йўқ.

Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравий ўзи ёзган асарлар «Баҳр ул-жавоҳир» («Гавҳарлар денгизи») ҳамда «Айн ул-ҳаёт» («Ҳаёт булоғи») китобларида ўз исми-ни Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравий деб тўлиқ ёзган. Улардан бири тиббий луғат бўлиб, иккинчиси даволаш ишларига бағишланган. Уларнинг босма ва қўлёзма нусхалари дунёнинг кўпгина кутубхоналарида, жумладан Тошкентдаги Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда.

Мавлоно Абдулҳай Туний

Бу табиб ҳақида ҳам етарли маълумот сақланмаган. Қисқагина маълумотни Хондамирнинг «Хулосат ул-аҳбор»идан топиш мумкин. Унда шундай дейилади: «Таъбининг соғлиги ва зехнининг зукколиги билан сифатланган. Унинг тиб илмига уйғунлиги ортиқдир, муолажалари эса тўғридир. Шу кунларда шахзода Иброҳим Ҳусайн мирзонинг садри лавозими билан мушаррафдир. Кўп вақт унинг мулозаматида бўлиши ва айшу ишратга берилиб кетганлиги учун табобат ишларига бепарво бўлиб қолди»*.

Демак, шу даврнинг табиби мавлоно Абдулҳай Туний ҳам ҳозиқ табиблардан бири бўлган. «Муолажалари фақат савоб учундир» дейилишига қараганда, у одамларни даволашда илмга суяниб иш тутган. Бироқ айшу ишрат уни табобат фанидан узоқлаштирган. Бу табибдан бирор-та асар қолмаган*.

Мавлоно Муҳаммад Муъин

Мавлоно Муҳаммад Муъин ҳам Навоий давридаги йирик табиблардан бири бўлган. Хондамир «Хулосат ул-

* Яна бу табиб ҳақида шу рисоланинг мавлоно Абдулҳай табиб номли фаслига қаранг.

ахбор» китобида мазкур табибни ҳурмат билан тилга олади ва ёзади:

«Мавлоно Муҳаммад Муъин улуғ табиблар қаторида эди. Бир неча муддат жаноби ҳазрати султон яқинлари (Алишер)нинг Дорушшифосида касалларни даволаш билан машғул эди. Бул олижаноб (Алишер)нинг илтифоти ва ҳиммати туфайли шарафли олий мажлисга йўл топди ва ҳарам маҳрамига айланди»*.

Демак, мавлоно Муҳаммад Муъин аввало Дорушшифода ишлаб, Назойининг илтифотига мушарраф бўлгандан кейин, бошқа иш билан, яъни ҳарамдагиларни даволаш билан шуғулланган.

Хондамир юқоридаги маълумотни келтириб, Муҳаммад Муъин Навоий илтифоти билан азиз бўлгани ҳақида ёваркан, сўнг Навоийнинг буюк фазилат эгаси эканлигини кўрсатиш учун қуйидаги байтни келтиради.

Байт:

Лутфаш ба кўдом зарра пайваст даме,
К-он зарра беҳ аз ҳазор хуршид шуд.
(Унинг лутфи қайси заррага бир дам тушса,
Уша зарра минглаб қуёшдан яхшироқ бўлли).

Мавлоно Муҳаммад Муъин, Хондамирнинг кўрсатишича, 894/1489 йили вафот этган. Унинг бирорта асар ёзган ёки ёзмаганлиги номаълум.

Мавлоно Қутбиддин Одам

Мавлоно Қутбиддин Одам ҳам Дорушшифода ишлаган йирик табиблардан бири бўлган. Хондамир мазкур табибни «ўз даври давронининг Жолинуси ва ўз аҳду асрининг Буқроти» эди, деб тилга олади.

«Олиймақом амир (Алишер)нинг эътиқоди ва чиройли ҳиммати туфайли, — деб ёзади Хондамир «Хулосат ул-ахбор» да, — у ўз қадамини улуғлик ва шухрат чўққисига қўйди ва бир неча муддат онҳазрат (Алишер)нинг Дорушшифосида дарс бериб турди. Охири одамларнинг ғайрати туфайли бу ишдан воз кечди»**.

Ўрта аср шароитида, одамлар орасида иғво ва бўҳтон авжга чиққанини бу парчадан яққол сезиш мумкин. Демак, мавлоно Қутбиддиннинг душманлари шундай буюк

* Хондамир. «Хулосат ул-ахбор». 538-бет.

** Уша асар, 539-бет.

табибга нғво тошини отиб, ўз ишидан кетишга мажбур қилишган.

Хондамирнинг кўрсатишича, мавлоно Қутбиддин Одам 804/1498 йили вафот этган.

Шундай қилиб, биз, Навоий асридаги табобат ва бу пайтда ёзилган баъзи тиббий асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақида қисқача маълумотлар билан танишдик. Мазкур даврда Мовароуннаҳр, Хуросон, Эронда ёзилган тиббий асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақида кенг ва батафсил ёзиш мумкин эди. Бироқ бизнинг асосий мақсадимиз буюк Навоий ёрдами ва тарбиясидан баҳраманд бўлган ва Дорушшифода ишлаган табибларни ҳамда Навоийнинг бу фан ривожланишига қўшган ҳиссасини кўрсатишдан иборат бўлгани учун, қисқача маълумот бериш билан чегараландик. Шунинг учун кенгроқ ва йирикроқ илмий ишни амалга ошириш келажак ишидир.

Юқорида асарлари санаб ўтилган табиблардан ташқари Мовароуннаҳр ва Хуросонда асарлари топилмаган, ammo ўз даврида машҳур бўлган табиблар ҳам борки, улар ҳақида турли манбаларда ҳар хил маълумотлар mavjud. Улар қаторига Камолиддин Ҳусайн Ҳулқий, Мавлоно Муҳаммад Мазид, Ҳакими Шаҳрисабзий, Жалолӣ табиб, Давоий Самарқандий, Миртабиби Ишқий ва бошқаларни киритиш мумкинки, улар ҳам Навоий асри табибларидир. Бу табиблар ҳақида «Латоифнома», «Тухфаи Сомий», «Музаққир ул-аҳбоб», «Тазкират уш-шуаро» каби асарларда маълумотлар келтирилган.

Дорушшифо табиблари ўз давридаги Ҳирот табобатининг эмас, балки ўзга юртлар ва давлатлардаги табобат фанини ривожлантиришга ҳам ҳисса қўшдилар. Дорушшифода кўплаб талабаларнинг тиб илмидан таълим олгани, бу талабалар фақат Ҳиротдангина бўлмайд, балки ўзга юртлардан ҳам келишгани аниқ. Бундан ташқари ўша даврда бошқа юртлардан келган, масалан, Самарқанддан келган беморлар ҳам Дорушшифода даволангани, шундан сўнг ўз юртларига бориб, Дорушшифо ва унинг табиблари шухратини ёйганлари ва ўз юртларида бу фанни ривожлантириш учун илҳом олганликлари шубҳасиздир.

Маҳмуд Байзодий деган шоир Ҳисордан, Маҳмуд Барлас ҳузуридан Ҳиротга элчиликка келиб, касал бўлиб қолгани ҳақида Навоий ёзади. «Дорушшифода муҳофизатин қилгондин сўнгра сиҳат топиб, — деб ёзади Навоий «Мажолис»да, — яна Ҳисорга борди». Бундай даволанув-

чи ва дарс олувчилар сони беҳисоб бўлгани турган гапдир.

Ҳирот тиббий мактабида таълим олган ёшлар XVI аср табобати ривожланишида, шубҳасиз, жиддий таъсир кўрсатганлар. Шулардан бири сифатида табобатга оид қўпгина насрий ва назмий асарларнинг муаллифи Юсуфий ибн Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравийни кўрсатиш мумкин. Унинг шуҳрати Бобурга етиб, хат билан Ҳиндистонга чақиртириб олиб кетган эди. Ҳиндистонда Бобур ҳузурида ҳам Мовароуннаҳр ва Ҳиротдан бориб қолган бир қанча табиблар бўлиб, уларнинг баъзилари ҳақида «Бобурнома»да ҳам маълумотлар бор. Умуман, Навоийдан сўнг XVI асрда яшаган табиблар ва уларнинг тиббий асарлари ҳақида махсус илмий иш олиб борса арзийди.

Сўзимиз мухтасарида буюк-Алишер Навоий ўз давридаги барча фанларни ривожлантиришга ҳомийлик қилиш билан бирга, табобат фанининг юксалишига ҳам катта ҳисса қўшганлигини, унинг саъй-ҳаракати билан Ҳирот табобати бошқа мамлакатлар табобатидан ўзиб кетганлигини, бу эса Навоийнинг инсонпарварлик ғояларининг амалдаги ифодаси эканлигини яна бир бор таъкидлаб ўтишни истар эдик.

Навоийнинг тиббий ҳикматлари

Табибга ўз фанида ҳазоқат (ҳозиклик) керак ва бемор ҳолига шафқат. Нафаси табибга мулойим ва ҳукамо қавлига пайрову мулозим. Сўзида рифқу дилжўйлик, ўзида озарму хушхўйлуқ. (Табиб ўз фани, яъни табобат соҳасида билимдон, ҳозиқ бўлиши ва касалларга меҳрибон бўлиши керак. Табибнинг сўзлари мулойим, ўзи эса ҳакимларнинг сўзига амал қилувчи ва уларга мулозим, хизмат қилувчи бўлиши лозим. Сўзлаган сўзида юмшоқлик ва дилни хурсанд қилувчи, ўзида эса шарму ҳаё ва хушфёъллик бўлиши керак).

Ҳозиқ табибки, шафқати бўлғой, Исоий руҳуллоҳга нисбати бўлғой. Исо иши чиқгон жонни танга кийўрмак дуо била ва мунинг иши чиқадуругон жонга монёъ бўлмоғ даво била. Мундоғ табибнинг юзи мариз кўнглига маҳбубдир ва сўзи бемор жониға марғуб. Дами алилларга даво, қадами хасталарга шифо. Хизри нажот анинг талъати ва обиҳаёт анинг шарбати. (Шафқат ва меҳрибонлиги бўлган табибнинг Исоий руҳуллоҳга ўхшашлиги бўлади. Исонинг иши одамдан чиққан жонни дуо ёрдамида яна

танга киргизиш бўлса, табибнинг иши даво билан чиқаётган жонга тўсқинлик қилишдир. Бундай табибнинг юзи беморнинг кўнглига ёқимли, сўзи эса ҳар қандай касалнинг жонига ором берувчидир. Унинг берган ҳар бир қадамидаги давоси хаста кишиларга шифо етқизади. Унинг талъати (қийфаси) нажот берувчи Хизр каби, берган шарбати эса бемор учун обиҳаёт кабидир).

Агар фанида, аммо, моҳир бўлса ҳам, аммо бадхўй ва бепарвою дуруштгўй, маризга агарчи бир жонибдин илож еткурур, неча жонибдин тағайюри мижоз еткурур. (Аммо, табиб ўз фанида моҳир бўлса-да, бироқ бадфеъл, бемор учун бепарво ҳамда қўпол сўзловчи бўлса, касалга бир томондан даво етқизса ҳам, бошқа томондан мижозига, яъни кайфиятига ўзгариш етқазсади).

Валекин омий табибким, эрур шоғирди жаллод ул тиф билла ва бу захр билла ҳалок қилгувчи бедод. Ул мундин яхшироқдур беиштибоҳ, ким анинг қатли гуноҳкорларга ва мунинг беғуноҳларгадур. Ҳеч гуноҳкор анга залил бўлмасун ва ҳеч беғуноҳ мунга алил. (Бироқ, саводи йўқ, оми табиб жаллоднинг шоғирди ҳисобланади, жаллод тиф билан, оми табиб эса захр билан ўлдиради. Тиф билан ўлдирувчи жаллод, шубҳасиз, оми табибдан яхшироқдир, чунки у гуноҳкорни ўлдиради, оми табиб эса беғуноҳни ўлдиради. Ҳар қандай гуноҳкор жаллод олдида хор бўлмасин, ҳар қандай беғуноҳ бемор эса оми табибга кўринувчи бемор бўлмасин).

Байт:

Ҳозиқ табиби хушгўй тан ранжиға шифодур,
Омийю тунду бадхўй эл жониға балодир.

(Яхши гапирувчи ҳозиқ табиб бадандаги касаллик учун шифодир, тунд ва бадфеъл оми табиб — одамларнинг жонига бало).

Кўп деган кўп ёнгилур ва кўп егон кўб йиқилур.

(Кўп гапирувчи кўп адашади ва кўп ейдиган одам кўп касал бўлиб йиқилади).

Қолиби амрознинг моддаси кўп емакдур ва қалб амрозининг моддаси кўб демакдур. (Касалликларнинг моддаси кўп ейиш бўлса, юрак иллатларининг моддаси кўп гапиришдир).

Бурун қил ўз мижозингга тааммул,
Не ҳоли бор эканин англа билкулл.

(Сен ўз мижозинг ҳақида аввалроқ ўйла ва у қандай
қолда эканини бутунлай билиб ол).

Чу таҳқиқ англадинг ҳикмат мусирдур,
Мунгаким не муфиду не музирдур.

(Мижозингга нима фойдаю, нима зарар эканини ҳикмат
бўйича тўлиқ англаб олгач),

Муфид ашёга доим иштиғол эт,
Вале бор ишда майли эътидол эт.

(Фойдали нарсаларни истеъмол этиш билан машғул бўл,
биноқ барча ишда мўътадил, яъни ўртача йўл тут).

Неким бўлса музир бўлғил ҳаросон,
Ки бўлғай табринга мушқиллар осон.

(Нимаки зарар бўлса, ундан қўрқувда бўл, шундай қил-
санг, табиатинг учун мушқуллар осон бўлади).

Неким бўлса мижозингга гуворо,
Анга кўп майл қилма ошкоро.

(Нимаики мижозингга ёқимли бўлса ҳам, биноқ унга ор-
тиқча мойил бўлма).

Бу сўзни аҳли ҳикмат дебдурур хўб
Ёмондин оз беҳким яхшидин кўб.

(Ҳикмат аҳли, яъни табиблар: «Яхши нарсанинг кўшдан
ёмон нарсанинг ози яхшироқ» деганлар).

Ғизо бўлса муфиду табъ роғиб,
Бас эт табъинг ҳануз ўлғонда толиб.

(Овқат фойдали бўлиб, кўнғилга мос бўлса ҳам, яна
егинг келиб, табиатинг тортиб турганда, ейишни тўхтат).

Бу доғи топмагунча ҳазми комил,
Баданни қилма ортиқ юкка ҳомил.

(Шу еганинг тўлиғича ҳазм бўлмасдан туриб, яна еб, баданингни юк тортувчи, яъни ортиқча юк остида қолдирувчи қилма).

Агар ҳайвон суйидур ғайри мақдур,
Эрур гар меъда қилмас ҳазм, маъзур.

(Агар топилмайдиган обиҳаёт суви бўлганда ҳам, уни меъда ҳазм қилолмаса, узрлидир).

Бу янглиғ ҳикмат ойинида чувст бўл,
Ки дойим комрону тандуруст бўл.

(Табобат қонун-қоидасида мана шундай тушунувчи бўл ва бу билан ҳамиша мақсад сари етувчи ва соғу саломат бўл).

Таъбида қуён каби ҳарорат,
Айшиға солиб эрди марорат.

(Табиатида, яъни вужудида қуённинг иссиғи каби ҳарорат бўлиб, унинг ҳаётига аччиқликлар солган эди).

Ҳар табъки зоти ўлса маҳрур,
Оз ҳирқат этар танини ранжур.

(Ҳар қандай одамнинг табиатида ҳарорати бўлса, озгина иссиқлик ҳам уни касал қилади).

Марғуби эди ратаб ила шаҳд,
Май ичгали ҳам қилур эди жаҳд.

(Унинг хоҳиши хурмо билан асалга қараган эди, бунинг устига май ичишга жидду жаҳд қиларди).

Шаҳду маю табъ ила ҳаво — тўрт,
Чун муштаил ўлди, солдилар ўрт.

(Тўрт нарса — асал, май, табиат ва ҳаво бирга бўлиб, шуъла ургач, унинг вужудини ўрташга тушди).

Кам бўлса мивожига ҳарорат,
Титратма қилур эди шарорат.

(Унинг мижовида ҳарорат камайса ҳам, орқасидан титратма (безгак) алам етказарди).

Шамшодига титрамак падидор,
Тонг елидан уйлаким сапидор.

(Терак барглари тонг елидан гитрагани каби, шамшод қаддига титраш пайдо бўлган эди).

Заъф аро табиат ўлса мушфиқ,
Беҳроқки туман табиби ҳозиқ.

(Одам заиф ва беҳол бўлганда унинг учун табиати шафқат кўрсатса, бу табиат минглаб ҳозиқ табиблардан яхшироқдир).

Йўқ эрса мизожидин мувосо,
Жон берса не суд элга Исо.

(Агар кишининг мижозидан ўзига ёрдам бўлмаса, Исо элга жон улашаётган бўлса ҳам, унга бундан нима фойда?!)

Қим бўлса табиати муолиж,
Жисмидин этар маразни хориж.

(Агар киши учун унинг табиати муолиж, яъни даволовчи бўлса, унинг жисмидаги касалликни ҳайдаб чиқарди).

Чун қилди табиати мурувват,
Заъф ўлди гум-у етишди қувват.

(Унинг табиати мурувват қилгач, заифлиги йўқолди ва унга кучу қувват етишди).

Ёр ўлди ҳақимнинг иложи,
Сихҳат сари қўйди юз мизожи.

(Шунда ҳақимнинг давоси унга ёрдам қилди ва мизожи саломатлик томон юз бурли).

Майл этти мизожига саломат,
Табъига юз урди истиқомат.

(Унинг мизожига саломатлик майл қилиб, табиатига аса барқарорлик юзланди).

Бал май иси бирла маст ўлди,
Ғам хайлиға вери даст ўлди.

(Балки, у майнинг иси бирла маст бўлиб, ғам отлари остида забун бўлди).

Сихҳат анинг мизожидан кетти,
Тори жисми узулгали етти.

(Унинг мизожидан саломатлик кетди ва жисмининг тори узилишга етди).

Савдо солди димоғи ичра халал,
Ақлу ҳуши жунунға бўлди бадал.

(Савдо моддаси унинг миясига нуқсон етқизди ва ақлу ҳуши жиннилик билан алмашди).

Ишқ ўти кимни айласа маҳрур,
Айламас дафъ хирффа, бал кофур.

(Ишқ ўти кимни қиздириб-ёндирадиган бўлса, бу қизиш ва ёнишни семизўт эмас, балки кофур (камфора) ҳам кеткизолмайди).

Бўлса табъ ичра хилтдин иллат,
Моддий бўлса ҳар нечук захмат,
Бизга ишдур они илож этмак,
Тиб ила сихҳати мизож этмак.

(Одамнинг вужудида хилт туфайли бирорта касаллик ёки моддий иллат бўлса, унга даво этиш ва табобат билан мизожига саломатлик етқизиш бизнинг ишдир).

Лекин бу заъф ишқдиндур бас,
Ишқ ўтдур, бизнинг муолажа хас.

(Лекин бу заъфлик ишқ туфайлидур, ишқ бу — олов, бизнинг даво эса бу олов олдида бир хасдир).

Набзидин ранжи дафъини билди,
Тўрт-беш кунда-ўқ даво қилди.

(Томирини кўриб, касалликни қандай йўқотиш йўлини билди ва тўрт-беш кун ичидаёқ уни даволаб юборди).

Сен давоёи мизожи қилгайсан,
Ул ғамимнинг иложи қилгайсен.

‘Сен мижозимга даво қилиб, бу ғамимнинг иложини қи-

Наъ
Чун бўлди ғолиб,
Чун толиб.

(Очликдан зайфлик чунинг нафси овқат-
ни талаб қила бошлади).

Қилди май хожанинг димоғин гар,
Рафъ ўлди ҳижобу пардаи шарм.

(Май хожанинг димоғи, яъни миясини қиздиргач, унда-
ют ва шарм пардаси кўтарилди).

Қотиқ дардим зулоли ашк этар фош,
Сузук сув ичра қолмас ёшурун гош.
(Оғриғимнинг қаттиқлигини зилол ёшларим фош этади,
чунки тиниқ сув ичидаги тошлар яширин қололмайди).

Неча маразга гар әрур суд қанд,
Нечага ҳа заҳр әрур судманд.

(Бир қанча касалликларга қанд фойда қилса ҳам, бир
қанча беморларга заҳар наф этади).

Кўзга чун ўчти басардин чароғ,
Шишаи айнакдур анга эски доғ.

(Кўзда кўриш чироғи ўчгач, унга ойнак шишаси, яъни
кўзойнак эски доғ бўлади).

Меъда аро чунки бу даъват этар,
Деким, они меъда нетиб ҳазм этар.

(Бу овқат меъда ичига етгач, айт-чи, меъда уни қандай
ҳазм этади?!)

• Иситма чун шарорат зоҳир айлар,
Бадан аввал ҳарорат зоҳир айлар.

(Иситма ўзининг зарарини кўрсата бошлагач, баданда ҳарорат пайдо қила бошлайди).

Бу янглиғ бизга бўлмиш заъфи ташхис,
Ки савдодин димоғи топди тонқис.

(Унинг заифлиги бизга аён бўлишича, унинг мияси савдо моддасидан нуқсон топган).

Бу дамким бўлди савдойи димоғи,
Маразларға уланди жисми доғи.

(Унинг мияси савдойи бўлган пайтда, унинг жисми ҳам касалликларга чалина бошлади).

Жунун таъбида кўргузди нишона,
Сўз айта бошлади савдойёна.

(Унинг табиатида жиннилик белги кўрсата бошлади ва савдойиларга хос сўзлар айта бошлади).

Бурудатдин абдон тўла бошлади,
Ҳарорат ўти паст ўла бошлади.

(Унинг бадани совуқлик билан тўла бошлади, баданидаги ҳарорат эса пастлашга тушди).

Бўлуб май пишасидан оташ ангиз,
Бериб ул ўтқа таскин қўрси кашниз.

(Май пишасидан оловдек ёнарди ва бу оловга кашничдан қилинган юмалоқ дори таскин берарди).

Табиатки хўйи касолат дурур,
Тараддуд анга саъб ҳолат дурур.

(Киши табиатига дангасалик одат бўлган бўлса, бир ишга киришиш унинг учун оғир ҳолатдир).

Ҳам рамад теккан кўзингга чашми бедорим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабингга жони афгорим фидо.

(Кўз оғриғи теккан кўзинг учун уйқу билмас кўзим фидо бўлсин, учуқ чиққан лабингга эса ғамгин жоним фидо бўлсин).

Гул каби юзунгда тер фард этти ҳушимдин
гани,
Гарчи беҳуш элга ҳуш учун муқаввийдур
гулоб,

(Гул юзингдаги тер мени ҳушимдан жудо қилди, ваҳоланки, ҳушдан кетган одамга гулоб қувват бериб, ҳушига келтирувчи эди).

Оразинг муштоқидур бу кўзки бўлмиш
дардманд,
Гарчи бордур дардлинг кўзга ёруқликдин
газанд.

(Оғриқ кўзга ёруқликдан зарар бўлса ҳам, менинг оғриқ кўзим сенинг (ёруғ) кўзинг муштоқидир).

Дард ўтин ёқди кўзумга ҳажр чун кўрдум
юзин,
Куйдурур, албатта, ҳар доруки бўлғай
судманд.

(Юзини кўргач, ҳижрон менинг кўзимга дард ўтини ёқди, шубҳасиз, ҳар қандай фойдали дори куйдириб, ачиштиради).

Кўзини бир кўз туфроғидин равшан этким,
суд эмас —
Шофи кофурий чекиб, осмоқ анга мушкин
паранд.

(Кўзинини бир гўзал кўзли тупроғидан равшан қилишга уриш, бемор кўз учун камфора шиёфни суртиб, қора мато осидан фойда йўқ).

Шўх норанжий либоси ҳажри кўнглум ўртади,
Шарбати норанж эта олмас манга дафъи
аташ.

(Норанжий (сарик тусли) либосининг ҳажри кўнглимини ўртади, юрагимнинг ўртаниб чанқашини ҳатто норанж шарбати ҳам босолмайди).

Кимса маразга илож топмади бемордин.

(Ўзи бемор бўлган кишидан ҳеч ким дардига шифо тополмади).

Захмим ичра қолди пайкони́нг, не янглиғ
бутгой ул,
Чунки қўймас ёраға ёпушқали марҳамни сув.

(Сув малҳамнинг ярага ёпишишига тўсқинлик қилади, ме-нинг ярам ичида сенинг пайкони́нг (ўқ учи) қолиб, қон оқмоқда, у қандай қилиб тuzалсин).

Замзам ўлсунким кўп ичса еткурур озор
сув.

(Сув гарчи замзам булоғининг суви бўлса ҳам, киши ундан кўп ичса, меъдасига зарар етказди).

Қарилар хотири нозикдур, эй тифл,
Шикастидин қилиб ваҳм, ўлма густоҳ.

(Эй бола, қарилар кўнгли жуда нозик бўлади, унинг си-нишидан қўрққан ҳолда қўполлик қилма).

Унуттунгмуки, атфол ўйноғонда,
Синар оз майл кўргондин қуруқ шох.

(Эсингдан чиқдим, болалар ўйнаётганда қуриган шохни биров эгсалар, синиб кетади).

Кўнглумга айла лаъли шакарханд ила плож,
Қилгон каби заифқа гулқанд ила илож.

(Гулқанд билан беморга даво қилганлари каби, менга қи-вил лабингдаги ширин кулгинг билан даво қил).

Юз сихр қилса кимгаки элликтин ўтти ёш,
Атфол саҳраси ичра қилур атфолдек маош.

(Кимники ёши элликдан ўтгач, юз сеҳр қилса ҳам, бо-лалар қатори худди боладек тирикчилик қилади).

Улки соқол бўяр ҳаваси тушти бошига,
Бўлмоқ соқол қаро, не осиг, чун
оқарди бош.

(Соқол бўяшнинг ҳаваси кимнинг бошига тушган бўлса, бошдаги соч оқаргач, соқолни қора қилишдан нима фойда).

Эйким, юзунг қуёш эди, сорғорди шайбдин,
Билгилки, сорғорур уёқур чоғида қуёш.

(Сенинг юзинг қуёш эди, қариликдан сарғайди, билгинки, қуёш ботар чоғида сарғаяди).

Васфи ул кўзнинг қаролиғ бирла эрди,
Энди сориғлиққа мансуб этмиш они
войким,
хасталиғ.

(Ул кўзнинг мақтови қаралиғи билан эди, эвоҳ, энди эса касаллик бу кўзни сариқликка мансуб қилибди).

Дерки, саффо касратидин бўлмиш оғзим
таъми талх,
Не тонг, ўлсамким, бу навъ ўлмиш чучук
жоним ачиг.

(У дерди: сафронинг кўплигидан оғзимнинг таъми аччиқ бўлди, агар ўлиб қолсам ажабланадиган жойи йўқки, ширин жоним аччиққа айланди).

Ким топар муҳриқ иситғон меҳри рахшондин
малол,
Бодадин махмур бўлғон айлагай сув сори
йўл.

(Нурли қуёшнинг иситганидан куйган кишига малоллик етмайди, майдан маст бўлган киши сувга томон интилади).

Не навъ мўр каби судрай ўзни кўюнг аро,
Ки мўр судргудек бўлди заъфдин баданим.

(Кўчангда чумоли каби қандай судралиб юрай, заифликдан баданимни чумоли судраб кетгудек бўлди).

Нафъ этар бўлса ҳино янглиғ кафи
пойингга қон,
Чок этиб кўксум, они бағримда пинҳон
истарам.

(Оёгин кафтига қон хина каби фойда берадиган бўлса, кўксимни ёриб оёгингни юрагим ичида яширишни истайман).

Хаста кўнглум гар лабинг уннобини истар,
не тонг,
Нега айрилғой жиҳатсиз хаста ўз
уннобидин.

(Бемор юрагим лабинг уноби (жилонжийда) ни истаса, ҳеч ажабланарли жойи йўқ, бемор ўзининг унобидан сабабсиз нега айрилсин?!).

Киши май ютса, кўнглум они қон ютқон
гумон айлар,
Сув ичкани май ичкан соғинурум, бўлса
майхора.

(Биров май ичаётган бўлса, юрагим уни қон ютаяпти, деб гумон қилади. Майхўр одам сув ичаётган бўлса ҳам, уни май ичаёпти деб ўйлайди киши).

Табибо, яна сабрдин дема сўз,
Ки бу шарбатингдин зарардин манга.

(Эй табиб, яна сабур (алоэ) дан менга сўз дема, бу шарбатдан менга зарар етади).

Бағир хунобидин заъф ўлди ғолиб хаста
жонимга,
Оғир эрдп ғизо, авд этти захмат
нотавонимга.

(Юрагим қон эди, хаста жонимга заифлик ғолиб бўлди, овқат оғир эди, шу туфайли захмат нотавон жисмимга яна қайтди).

Беҳи рангидек ўлмиш дарди ҳажрингдин
манга сиймо,
Димоғим ичра ҳар бир тухми янглиғ дона
савдо.

(Юзим айрилқ дарддан беҳининг рангидек бўлиб қолди, унинг ичидаги ҳар бпр қора уруғи миямга ўрнаган қора савдога ўхшайди).

Мазаллат туфроғи сориг юзумда бордир
андоқким,
Беҳида гард ўлтурғон масаллик тук бўлур
пайдо.

(Сариқ юзимда хорлик туфроғи борки, гўё беҳи юзида гард (чанг) ўтиргани каби, юзимдан тук бўлиб ўсиб чиқмоқда).

Ишқ аро заъфим давоси шарбат эрмас, эй
ҳаким,
Шарбати васл этмайин ҳосил не имкондур
даво.

(Эй ҳаким, ишқ бобида заифлигимнинг давоси шарбат эмас, висол шарбати бўлмаса, уни даволаш имконсиз).

Заъфдин бераҳм ёримга етиб эрмиш газанд,
Шояд эткай раҳм дардимга, чу бўлмиш
дардманд.

(Бераҳм ёримга касалликдан зиён етган эмиш, энди ўзи дардманд бўлган экан, шояд менинг дардимга раҳм қилса!).

Йигитлигингда қариларга қилмадинг хизмат,
Қарилигингда йигитларга бермагил захмат.

(Сен йигитлик пайтингда қари кишиларга хизмат қилмаган эдинг, энди ўзинг қарибсан, йигитлардан хизмат кутиб, уларга захмат етказма).

Қарилиғ истар эсанг, қариларни ҳурмат
тут,
Қаридинг эрса йигитлардин истама суҳбат.

(Узоқ яшаб, қариликка етай деб орзу қилсанг, демак қариларни ҳурматла. Қариганда эса, ёшга ўхшаб, йигитлар билан суҳбатдош бўлишни орзу қилма).

Қари қизорса ичиб бода бордур андоқким,
Юзига ғоза била вол истагай ҳумрат.

(Қари одам май ичиб юзини қизартираман, яъни ёшараман деса, бу гўё юзига ғоза (қизартирадиган ранг, элик)

(Иши фақат одамни йиқитишдан иборат бўлган бода, жисм уйи учун ҳам, билгилки, бало сели ҳисобланади).

Бодага киши кўргузса хийралик,
Ақл чироғига берур тийралик.

(Кимки майга берилиб, унга ёпишиб олса, у ақл чироғига хиралик беради).

Гарчи сувдек софию мавзун эрур,
- Сувлигидин ўтлуғи афзун эрур.

(Май сув каби тиниқ ва чиройли бўлса-да, сувлигидан кўра оловлиги ортиқ бўлади).

Қолмай оғиз дуржида дурри самин,
Тишлари «син», лек кашин бирла син.

(Оғиз қутичасида қийматбаҳо дурлар қолмаган эди, тишлари «син» ҳарфи каби эди, бироқ тўғри тортилган «син» ҳарфи эди).

Оғиз бўлиб дурж, вале донасиз,
Тишлар ўлуб «син», вале дандонасиз.

(Оғиз қутича эди, вале донасиз қутича эди. Тишлари «син» ҳарфи эди, бироқ дандонасиз (тишларсиз) эди).

Моддаким, бермаса марҳам кушод,
Ништар — ўқ айлар анга дафъи фасод.

(Моддани малҳам пиштиб, очолмаса, ундаги фасод (йирингни) ништар дафъи этади).

Чу ваъфи мо зи хаёли руху лаби шўхист,
Дило, чи мўвжиб қуввати гулангабин моро.

(Бизнинг касалимиз ўшал шўхнинг юзу лаби туфайлидир, эй кўнгил, гулангабиндан бизга қандай фойда?).

Сайри кўят сабаби сиҳҳати Фоний омад,
Дар сафар муждаи сиҳҳат, чу ҳадисест

саҳиҳ.

(Кўйингда сайр қилиш Фонийнинг саломатлигига сабаб бўлди, «Сайр саломатлик боиси» деган ҳадис тўғри ҳадисдир).

Чунки ёқути муфарриҳ хўшк месозад димоғ,
Бод қути руҳ лаъли обдорам аз қадаҳ,

(«Ёқути муфарриҳ» («Шодлантурувчи ёқут») дориси мияга қуруқлик етқизади, шунинг учун руҳим қуввати қадаҳдаги ўткир қизил (май) бўлсин).

Жунун аҳли кўп этгай ёва сўз фан.

(Жинни одамлар кўп беҳуда сўзлашни одат қиладилар).

Вагар ҳикматқа бўлса илтифотинг,
Ки бўлсун Нуҳ умрича ҳаётинг.

(Агар сени ҳикматга, яъни табобатга илтифотинг бўлса, сенинг ҳаётинг Нуҳ умрича узун бўлсин).

Кўзумда ҳажр ўтнинг ҳумратин кўр, дема
қондур ул,
Қаро соғинма, пайкoning суйи томғон
нишондур ул.

(Кўзимда ҳижрон оловининг қизиллигини кўр ва уни қон деб ўйлама, кўздаги қорани эса кўз қораси дема, пайкoning сувидан томган белги деб бил).

Бадмастқа дамодам ичмоғидин не баҳр,
Ки одамийлик қатлиға ичар қадаҳ-қадаҳ
заҳр.

(Бадмаст одам узлуксиз ичишидан нима фойда, у ўзидаги одамийлик қатлиға қадаҳ-қадаҳ заҳар ичади).

Қаҳқаҳадин кабк наво келтуруб,
Бошиға ул кулгу бало келтуруб.

(Каклик қаҳқаҳа (сайрашдан) наво пайдо қилди ва унинг бу кулгиси бошиға бало бўлди).

Ғунча кулуб бўлди очилмоқ анга,
Етти очилмоқда сочилмоқ анга.

(Гунча кулиб, унга очилиш етти, бпроқ очилиш билан бирга сочилиш етти).

Кулгуки, ўз ҳаддидин бўлди йироқ,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ.

(Ўз чегарасидан ошган кулгидан кўра йиғламоқ кўпроқ яхшидир).

Тифл йилон нақшига мойил дурур,
Заҳрини билмаски, ҳалоҳил дурур.

(Бола илон баданидаги нақшига мойилдир, заҳари ўлдирувчи эканлини билмайди).

Гурбатга тушиб заифу бемор ўлдум,
Дарду ғами меҳнат илигида зор ўлдум,

Ўз емак сиҳатқа боис.

Меъда ўзи хурдидаги ошни,
Ҳазм қилур, йўқки ушоқ тошни.

(Меъда кичик тошни эмас, балки ўз қуввати етадиган ошни ҳазм қилади).

Таомки, ул мужибни ком эрур,
Ки ўт ранжини тортмас, хом эрур.

(Одамнинг лаззат олишига сабаб бўладиган ҳар қандай таом олов ранжини тортмаса, хом ҳисобланади).

Кўп тўъма ер эл аросидин ихрож ўл,
Савм аҳли аро бош қўю соҳиб тож ўл.

(Кўп овқат ейдиган одамлар орасидан чиқиб кет, рўза тутувчилар ичига бош уриб, соҳиб тож бўл).

Ҳим қалби рақиқ эрур, анга муҳтож ўл,
Тўқлуқ чу кўнгулни қатиқ айлар, оч ўл.

(Дили тоза одамларга ўзингни муҳтож деб бил, тўқлик кўнгулни қаттиқ қилади, демак оч бўл).

Етар чу ризқинг, агар хорадур вагар ёқут,
Ўзингга юклама андуҳ тоғин, истаб қут.

(Қаттиқ тош ёки ёқут бўлсин, ризқинг етишиб турса,
ризқ-рўз излаб, ўзингга ғам тоғини юклама).

Бўлмаса тарёк ила жонингга баҳр,
Солмагил аччиқ била жонингга заҳр.

(Жонингга гарёкдан баҳра етмаса, аччиқ билан жонинг-
га заҳар солма).

Ҳирс офатини нафс ҳавоси билгил,
Қўмоқ ани нафс мудлаоси билгил.

Нафсингга амал ҳирс балоси билгил,
Кечмак мундин анинг давоси билгил.

Сиҳат тиласанг кам е,
Иззат тиласанг кам де.

Қорнинг била дўст бўлмасанг аҳсандур,
Нечунки, эр ўғлига қорин душмандур.

(Қорнинг билан дўст бўлмасанг қандай яхши, чунки қо-
рин одам фарзандига душмандир).

Нафским, ул айши мудом истагай,
Сеңга гуноҳ, ўзига қом истагай.

(Доимий маишатни истаётган нафсинг ўзи учун лаззат,
сен учун эса гуноҳ истаётган бўлади).

Ҳар кимгаки кўп гаом емак фандур,
Билгилки, касалликка тани маскандур.
То ҳирсу ҳавас хирмони барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Жонга чун дермен, не эрди ўлмагим

Дерки: боис бўлди жисм ичра маразнинг

кайфияти,

шиддати.

(Ўлшимнинг сабаби нима эди, деб жонимдан сўрасам,
бадан ичидаги касалликнинг зўр эканлиги деб жавоб
берди).

Захмима марҳам ёқиб ғамгин кўнгул шод
ўлмади,
Раҳнаға балчиғ суваб вайроним обод
ўлмади.

(Ярамга малҳам суртдим-у ғамгин кўнглум шод бўлмади,
ёриққа балчиқ чаплаш билан вайрона уйим обод бўл-
мади).

Бу мараз ҳижрондин ўлмиш, берма шарбат,
эй табиб,
Ким зулоли Хизр етса, заҳр ўлур
қурсоғима.

(Менинг бу касаллигим ҳижрон туфайли юз берди, эй та-
биб, менга шарбат берма. Хизр зулоли, яъни обиҳаёт ич-
сам ҳам, қорнимга киргач, заҳарга айланади).

Хасталиғдин, ваҳки, бўлмиштур тўлун
ойим ҳилол,
То қачон бўлғай янги ойлиғ моҳи тобонима.

(Тўлин ойим касаллик туфайли ҳилол, яъни янги чиққан
ойга айланибди, менинг моҳитобоним қачон яна тўлин ой
бўлади?).

Ул пари чун заъфдин эмди кишини тонимас,
Эй Навоий, телба бўл сен ҳам, кишини
тонима.

(Ушал пари касаллик туфайли ҳеч кимни танимаяпти,
эй Навоий, сен ҳам телба бўлиб, ҳеч кимни танима).

Заъфдин кулбамда кўпроқ истасам, айлар
мадад,
Анкабуте ришта осқан бўлса ҳар деворда.

(Касаллик етқизган заифликдан ўрнимдан турмоқчи бўл-
сам, ўргимчак деворларга тўқиган ришталари менга
мадад қилади).

Не суд гулшан аро ичмакинг ниҳон бода,
Ки юзда гуллар очардин бўлур аён бода.

(Гулшанда шаробни яшириб ичишингдан нима фойда,

юзингда гул очиб, яъни қизартириш билан ичганингяв билдириб қўяди).

...Чоралар қилди йигит суд этмади,
Ул санамдин нотавонлиғ кетмади.

(Йигит қанчалар чора-тадбир қилмасин, ул санамнинг нотавонлик касалини ҳайдолмади).

Ожиз ўлгач чорадин ул дардманд,
Келди устод оллиға зору нажанд.

(Бу дардманд йигит чора-тадбир қилишга ожизлик қилгач, устодининг олдиға зору ғамгин ҳолда келди).

Бош қуйи солиб малолатлар била,
Шарҳи ҳол этти хижолатлар била.

(Эзилган бир ҳолда бошини қуйи солиб, хижолатлик билан аҳволини баён қилди).

Кўрди чун устод андоқ аҳтиёж —
Келдиким беморға қилғой илож.

(Устод аҳволини кўриб, беморға даво қилиш учун келди).

Дедиким: — «Кўп, сен бу кун хизматқа бор,
Тур Скандар ҳазратида бандавор».

(Унга деди: «Тур, сен хизматга боравер, Искандар ҳузурда бандаларча хизматда тур»).

Мен мудово айлайин беморинга,
Еткурай сиҳҳат париваш ёринга.

(Мен сенинг беморингга даво қилайин, париваш ёрингга саломатлик берай).

Ул қабул айлаб равони тутти йўл,
Сунди устод илож айларга қўл.

(Йигит унинг сўзларини қабул қилиб, хизматга йўл тутди, устод аса қизни даволашга қўл урди).

Мусҳиле соз этти беҳад зўрмад,
Бердиким, они сумурди мустамад.

(Жуда кучли бир сурги дори тайёрлаб, қизга берди, қиз бечора эса уни симириб ичди).

Деди маҳрамларгаким воқиф турунг,
Ташт элтиб ул эшикда ўлтурунг.

(Қизнинг яқинларига: «Сизлар хабардор бўлиб турун-лар, бир идишни унинг олдига элтиб, эшикда қимирла-май ўтирунлар» деди).

Хар неким хориж бўлур — тўкманг они,
Бир ино ичра солиб асранг они.

(Ундан нимаки чиқса, уни тўкманглар, бир идишга со-либ, асраб қўйинглар).

Чиққоч ойтиб сўзлар ул олий маҳал,
Қилди мусҳил доғи бунёди амал.

(Бу сўзларни айтиб чиққандан сўнг, сурги дори ҳам амал қилишга, яъни ични суришга бошлади).

Қилди юз мажлисга ихрожи мавод,
Ўлтуруб эрди эшикда устод.

(Сурги юз марта ичдан моддаларни ҳайдади. Устод эса эшикда ўтирар эди).

Хастанинг тобу тавони қолмади,
Жисмида бир қатра қони қолмади.

(Хаста қизнинг кучу қуввати тамом кетиб, баданида бир қатра қони қолмаган эди).

Балғаму сафрову савдо бирла қон,
Дафъ ўлуб, бўлди суманбар нотавон.

(Балғам, сафро, савдо ва қон қиздан ҳайдалиб, бу су-манбар қиз бутунлай нотавон бўлган эди).

Кечқурун қилғоч йигит азми висоқ,
Деди доноким: — Кириб ёрингга боқ!

(Йигит кечқурун уйига келганда, доно унга: «Кириб, ёринга қара!» деди).

Қиргач, истар эрди шўхи дилкаши,
Кўрдиким ётмиш гириҳи ноҳуши.

(У кириб, дилкашу шўх ёрини кўраман деб ўйлаган эди, ўрнига гужанак бўлиб ётган ёрни кўрди).

Топмай деди: — Менинг ёрим қани,
Сарв бўйлуқ лола рухсорим қани?!

(У ўз ёрини танмай: «Менинг сарв бўйли гулрухсорим қани?» деб сўради).

Эшитиб кирди ҳақими кордон,
Ақли кулдек олми бисёрдон.

(Унинг бу сўзини эшитиб, ақли кулдек, яъни Жабраил фариштадек ишбилармон ҳақим, кўп нарсани билувчи олми унинг олдига кирди).

Деди: — Топширган инони келтуринг,
Нозаниннинг ошиқиға еткуринг!

(Ҳақим деди: «Мен сизга топширган идишни келтириб, бу нозаниннинг ошиғига кўрсатинг!»).

Борубон келтурдилар чун зарфни,
Ким эшитмиштур бу янглиғ ҳарфни.

(Бориб, ўша идишни келтиришдики, бундай ҳол ва бундай сўзни ҳеч ким эшитмаган эди).

Мухталиф ахлат ила мамлу эди,
Муҳлику макруҳ лавни бў эди...

(Идиш қўрқинчли ва ёмон тусли, бадбўй турли хил хилтлар билан тўла эди).

Ичининг халосин мало қилдилар,
Адовийдин они тўло қилдилар.

(Бўш ичини банд қилдилар, дорилар билан лиқ тўлдирдилар).

Тўкти захимдин бағир қонини ҳижрон

нолиши,

Ўйлаким, сиқмоқ ила эл сув оқизгай

нордин.

(Одамлар анорни сиқиб, сувини оқизгани каби, айрилиқ ноласи яра қилиб, бағир қонини тўкти).

Сандалу мушку абиру заъфарон,
Табъ жаҳлидин саросар заъфрон.

(Сандал, мушк, абир ва заъфарон (шафран) — киши табиатидаги ёмон кайфиятни бошдан-оёқ ҳайдовчи).

Мушк иси солди шоҳ мағзига ҳуш.

(Мушкнинг ҳиди шоҳнинг миясига ҳушни келтирди).

Сути ўчкунинг шарбати жон бўлуб.

(Эчкининг сути унинг жонига шарбатдек дармон бўлган эди).

Ярақондин менга гар бор эса рухсор сариг,
Турфа кўргилки, эрур дийдан хунбор сариг,

(Ярақон (сариқ касалидан) юзим сариқ бўлгани етмай, бу қизик ҳолатга боқки, қонли кўзим ҳам сариқдир).

Кўп демак сўзга мағрурлуқ ва кўб емак нафсга маъмурлуқ. (Кўп гапириш сўз билан мағрурланиш бўлса, кўп ейиш нафсга эркинлик беришдир).

Одамига бу сифатлар завоиддур, барчаси худписандлиққа оид. (Бундай сифатлар ҳар қандай одам учун ортқча ва бу сифатларнинг барчаси манманликка мансуб).

Ул кўнгулгаким, қотиг сўздин ришдек бўлғой, очиг тил заҳролуд нишдек бўлғой. Кўнгулда тил сунони жароҳати бутмас, онга ҳеч ким марҳам ерин тутмос. Ҳар кўнгулки, тил сунонидин жароҳатдур, ҳам юмшоғ сўзу ширин тил анга марҳаму-роҳатдур. (Қаттиқ сўздан кўнглим яра бўлар экан, аччиқ тил унинг учун заҳарланган ниш каби бўлади. Тил ништарининг кўнгилдаги жароҳати битмайди, бу жароҳатга ҳеч қандай малҳам

кор қилмайди. Тил ништаридан жароҳат тошган кўнгилга юмшоқ сўз ва ширин тил малҳам ва роҳат бўлади).

Мулоим тақаллум ваҳшийларни улфат сори бошқарур, фусунгор фусун била йилонни тушукдин чиқорур. (Ширин сўз ваҳшийларни ҳам улфат қилади, афсунгар ўз афсуни ила илонни тешикдан чиқаради).

Байт:

Хусну жамолсиз киши ширин калом эса,
Сайд айлар элни нукта фасоҳат била деса.

(Хусну жамолсиз киши ширин сўзли бўлса, ҳикматли сўзни чиройли қилиб гапиролса, одамларни ўзига ром қилади).

Емон тиллик андоққи, эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошига ҳам офат еткурур.

Май ичмак ваҳий эрур таггри қавли, ҳар ҳол ила онинг тарки авли. (Май ичиш таггрининг сўзи билан ман қилинган, қандай бўлмасин, уни тарк этмоқ авлодур).

Ошкору кўб ичмоки носоз, шарти — махфий ичмакдур оз-оз. Оз ичмак ҳикматга дол, махфий ичмоки ҳуш аҳлига хисол. (Яширмай, кўп ичиш киши учун носоздир, ичишнинг шарти — махфий ҳамла оз-оз ичишдир. Оз ичиш ҳикматга далил, бекитиб ичиш ҳушёр кишилар учун хислатдир).

Байт:

Қимгаким ҳақ рўзи айлабдур тариқи офият,
Ошкоро айламас не тоати не маъсият.

(Ҳақ қимга тинчлик ва хотиржамлик йўлини насиб этган бўлса, у қилаётган тоати ёки маъсият (гуноҳи)ни ҳам элга ошкоро қилмайди).

Кўп дегувчи — кўп егувчи.

Эр киши кўп ясонса бева бўлгой. бу сифат зуафоға шева бўлгой. (Эркак киши кўп ясанса, бева бўлади. Бу сифат, яъни ясениш олатда зуафо, яъни заифалар олатидир).

Оғизга келгонни демак подонни иши ва оллига келгонни емак ҳайвонни иши.

Байт:

Кўп демак бирла бўлмоғил подон,
Кўп емак бирла бўлмоғил ҳайвон.

Йигитлик умр гулшанининг баҳоридур ва ҳаёт шабистони (туни)нинг наҳори. Инсоннинг зебу раънолиги андин ва башарни тобу тавонолиги андин. Ҳавос (ҳис қилиш) ва қуво (сезиш)га андин қувват ва жаворихи аъзо (барча аъзолар) га андин сиҳҳат.

Арзи сокин қайдаву сипеҳри даввор қайда. Туроби мутамаккин қайдаву кавкаби сайёр қайда. Ул бири сукундин хоксорлар пойандози бўлди. Ва бу бири таҳаррукдин сарафрозлар сарафроси. (Тинч турган ернинг (фазилати) қайдаю, айланувчи осмоннинг (афзаллиги) қайда. Бир жойда маҳкам турган тупроқ қайда-ю, сайр қилиб юрган юлдуз қайда. Улардан биринчиси ҳаракатсиз турнишдан хоксорлар оёғи остида, иккинчиси эса ҳаракат туфайли юқориларнинг юқориси).

Сафар ранжу машаққатқа сабаб, моюи тавозу ва адабдур. Сафар кўраи гудозу суздур ва ул гудозу сув эрнинг вужуди олтунига иёр андуз. (Сафар ранжу машаққат чекишга сабаб бўлса ҳам, камтарлик ва адабнинг моюси ҳисобланади. Сафар — куйишу ёнишнинг ўчоғи ва бу куйишу ёниш эр кишининг вужуд олтинини ўлчовчи маҳактошдир).

Сафар маҳжур (айрилган)ларни матлуби (қидиргани)га еткурғувчи ва маҳрумларни мурод уйига кийурғувчи. Ва хомларни пиширувчи ва таомларни сингурғувчи. Ва олами ғаройибдин баҳра еткурғувчи ва офаринеш (яратилган нарсалар) ажойибига иттилоъ (хабар) берувчи. Бузругвор мазороти файзиға мушарраф ва мукарам бўлмоғ сафардин ва файзосор эронлар хизматига муаззиз (азиз) ва муҳтарам бўлмоғ сафардин... Мусофирларни манозил (жой)лардан бохабар қилғувчи ул. Иссиговуғдин интибоҳ (огоҳлик) берғувчи ул ва аччиғ-чучукдин кўнгилини огоҳ қилғувчи ул.

Сафар водийсида мусофир (сафар қилувчи) аёғиға дарди бало тикони кўб сончилур, валекин ул тикондин

мақсуд гули очилур. Йўл эмгоки (меҳнати) шиддатидин бадани кўб товшолур (яъни эзилур)... аммо кўнгли бузғулуглари ёсолур (кетур) ва руҳи кўзгуси сафо (тозалик) олур. Ва ҳар кишвар (мамлакат)ни оройишини ва ҳар манзилни осойишини сафар аҳлидин сўр ва мусофирдин кўр.

Сафар қилмағон ором фароғатин қайда билсун ва гурбат чекмағон ватанда ком рифоҳийятин (бахт фаровонлигини) не навъ маълум қилсун! Дарёки сокин (тинч) дур суйидин ютса бўлурму?! Ва руд (дарё) ки мутаҳаррик (ҳаракат қилувчи) дур зулол (сув) таркин тутса бўлурму?!

Таҳаррук (ҳаракат) аҳлиға ҳаётдин асардур ва жамудат хайли (қотган нарсалар) тириклик нишонасиндин беҳабар!

Юсуфий л-Ҳаравий

“Рисола-и жомий ул-фавойид“

(«Тиббий фойдалар мажмуаси»)

Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан!

Мукаммал санъатининг ҳикмат қонуни билан турли хил касалликларни дафъ этувчи ва ҳар хил аразларни йўқотувчи ҳақимга, — унинг раҳму-шафқати барқарор ва неъматларидан барча баҳраманд бўлсин! — беҳад мақтовлар ва элчиликни хатм этиш ҳамда пайгамбарликни сараси бўлиш билан умматларининг айбига табиб ва миллат юрагига даво бўлган Расулга, — қиёмат кунигача унга ва унинг дўстларига тангрининг лутфи ва осойишталиги насиб этсин, — дурудлар ёғилсин!

Шундан сўнг, бу заиф банда ва бечора камина, фойда етказувчи ҳамда Тингловчи шифоси билан даволовчи Юсуфий ибн Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб — тангри унинг айбларини яширсин ва гуноҳларини кечирсин! — шундай дейди:

«Файз етказувчи жаноб кўмаги билан ичида ҳар бир касалликнинг давоси ва ҳар қандай аразининг шифоси ёзилган ва зикр этилган «Илож ул-амроз» рисоласи дупега келиб ва тартиб топгандан сўнг, бу қадрсиз бечорага илтифоти бўлган баъзи номдор кншиларининг муталаа

шарафига етгач, улар бу рисолада баён ва аён бўлган мураккаб дориларнинг тайёрлаш тартиби ва қийин жойларини, касалликларнинг аломатлари ва аразларнинг белгилари ҳамда бошқа нарсаларини, каттаю кичик барча халқ фойда олиши ва баҳраманд бўлиши учун, кўнгина бошқа фойдали қўшимчалар билан бирга шарҳ этувчи бир китоб ёзишга ишорат қилдилар. Шундай қилиб, қалам «Жомъ ул-Фавоид» деб ном олган бу рисола ни ёзиш сари йўналди.

Яратувчининг нуқсонсиз иноятдан умид шулки, — унинг шаъну шавкати қудратли бўлсин! — (бу рисола ни) тинглаш иззати ва розилик кўзи билан азиз ва мунаввар этсин!

Энди маъбудлар подшоси ёрдам билан (асосий) мақсадга киришиш вақти (етди).

Бош касалликларнинг давоси

Мутлақ бош оғриғи. Сабаби хоҳ хилтлардан бири, хоҳ иссиқлик, ҳўллик, қуруқликдан бирортаси ёки бошқа бўлсин.

Рубоий:

Эй бош оғриғидан ранж ва алам кўрган
(киши)

Ҳаракат қилишни тўхтат ва ором олишни
изла.

Гулхайри, гунафша ва буғдой кепагини,
Бирга қайнат ва сувига оёғингни сол.

Мазкур пошуяни тайёрлаш усули: гулхайри ва гунафшанинг ҳар биридан бир сиқимдан, буғдой кепагидан уч сиқим (олиб), ҳаммасини беш коса сувда ярим қолгунча қайнатлади. (Сўнг) ярим қайноқ ҳолда пошуя қилинади.

Судоғи дамавий, яъни қондан пайдо бўладиган бош оғриғи. Белгиси — кўз ва юзнинг қизиллиги, оғизнинг ширинлиги.

Рубоий:

Эй сен, бош оғриғинг қондан пайдо бўлса,
Кучинг кўтарса, сарору томридан қон
олдир.

Гулоб, қанд ва лимоннинг сувида,
Шарбат қил ва мош ҳамда ясмиқдан овқат
қилиб е.

Мазкур шарбатни тайёрлаш усули: ўн миққол оққантни етти қошиқ сувда эритиб, тозалаб, (унга) ярим қошиқ гулоб ва бир қошиқ лимон суви солинади ва понуштада ичилади.

Судоъи сафровий, яъни сафродан пайдо бўладиган бош оғриғи. Белгиси — оғизнинг аччиқлиги, кўз ва юзнинг сариқлиги.

Рубоий:

Бош оғриғинг агар сафродан бўлса,
Сандални кашнич суви билан сурка.
Ичимликдан поранж шарбатини,
Емишдан арпа кашки, мош уграни қидир.

Мазкур суртма дорини тайёрлаш усули: ярим миққол оқ сандални ярим пиёла кашнич сувида ивитиб, эски вигир латта билан ҳар замон-ҳар замонда суркалади.

Норанж шарбатини тайёрлаш усули: саксон миққол оққантни тозалаб, яъни кўпигини олиб, яхши қуюлиб қиём ҳолига етгунча қайнатилади. (Сўнг) қозон оловдан олинади ва йигирма миққол норанж сувидан қўшиб, бир қошиқ шарбатни етти қошиқ сувга аралаштирилади ва арталаб ичилади.

Сафровий иллатларда, сафро пишгандан кейин, унинг (пишган-пишмаганини) сийдик ранги ва бошқа (белги)лардан сезгандан сўнг, (беморга) берилиши зарур бўлган сурги (дорилар) га ишора.

Мунзижи сафро, яъни сафрони пиширадиган дорини тайёрлаш усули: гунафша, қизил гул, сачратқининг чала туйилган уруғи, буларнинг ҳар биридан икки миққолдан, Бухоро олхўрисидан беш дона, Сапистон (олхўриси) дан йигирма беш дона (олиб), ҳаммаси бир пиёла сувда ярми қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланеди ва қант билан ширин қилиниб, ярим қайноқ ҳолда ичилади.

Овқат учун чала туйилган нўхат суви, пўсти туширилган мош, жўжа-товуқ ёки эчки гўшти, ҳўл кашнич, қатиқ, тамриҳиндий суви ичилади ва ейлади.

Рубоий:

Ҳар кимнинг касаллиги сафродан пайдо
бўлса,

Сафрони йўқотиш учун,
Гунафша ҳабби, сурги нуқуъи,
Ёки анор суви билан тоза ширхиштни

ичиши керак.

Гунафша ҳаббни тайёрлаш усули: гунафшадап икки дирам, турбуддан бир дирам, чучукмия ва сариқ ҳалила пўстининг ҳар бирдан ярим дирамдан, маҳмуда-и маш-во ва Рум арпабодийёнининг ҳар бирдан бир донгдан (олиб), ҳаммасини туйиб, элаб, сув билан хамир қилинади ва ҳаб боғлаб ютилади.

Сурги нуқуъини тайёрлаш усули: тоза санои маккийдан беш мисқол, сариқ ҳалиланинг пўстидан уч мисқол, сачратқи уруғининг чала туйилганидан ва дарё нилуфарининг гулидан икки мисқолдан, тамарҳиндийдан ўн мисқол ва Сапистон олхўрисидан ўттиз дона (олиб) ус-тидан босадиган даражада сув қуйиб, эрталаб тозаланади. (Сўнг) йигирма мисқол ширадор ширхштни ўша сувда эритиб, тозалаб, ярим қайноқ қилиб ичилади.

Анор суви ва ширхштни тайёрлаш усули: йигирма мисқол ширхштни йигирма мисқол гулобда эритиб, то-валаб, ичидаги нарсалари билан бирга сиқиб олинган қирқ мисқолли майхуш анор сувига қўпилади ва эрталаб ярим қайноқ ҳолда ичилади.

Судоъи балғамий, яъни балғамдан пайдо бўладиган бош оғриғи. Белгиси — бошнинг оғир бўлиши, уйқунинг кўплиги, аъзоларнинг бўшашиши.

Рубой:

Ҳар кимда бош оғриғи балғамдан пайдо
бўлса,

«Қуст ва фарфиюн ёғини сурка!» деб айт.

Арпабодийён қайнатмаси ҳамда асалдан
шарбат қилсин,

Овқати учун каштар (гўштини) топсин.

Қуст ёғини олиш усули: қуст — тўрт мисқол, Цейлон долчини, мурч, назла ўти ва фарфиюннинг ҳар бирдан уч мисқолдан, қундуз қиридан икки мисқол (олиб), ҳаммасини чала туйиб, бир пиёла сувда ярми қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва саксон мисқол зай-тун ёки кунжут ёғидан қўшиб, то ёғ қолгунча қайнати-лади.

Фарфиюн ёғини олиш усули: фарфиюн, қуст ва тоғ ялпизининг ҳар бирдан икки мисқолдан, қундуз қири ва назла ўтининг ҳар бирдан бир мисқолдан, етмак ва тоғ майизининг ҳар бирдан бир мисқолдан (олиб), чала туйиб, бир пиёла шарбат ёки сувда ярми қолгунча қай-натилади. (Сўнг) тозаланади ва унга етмиш мисқол зай-тун ёки кунжут ёғидан қўшиб, то ёғ қолгунча қайнати-лади.

Арпабодиёни қайнатиш усули: ярим сиқим арпабодиёни бир пиёла сувда қайнатилади. Ярим қолганда тозаланади ва ўн миққол асал билан ширин қилиниб, ярим қайноқ ҳолда ичилади.

Балғамли касалликларда балғам пишгандан кейин, унинг (пишган-пишмаганлик) белгисини сийдик ранги, қуюқ ёки суоқлигининг мўътадиллиги ва бошқа (нарсас) лардан билгандан кейин, (беморга) бериладиган сурги (дори) ларга ишора.

Музиж, яъни балғам пишпирувчи дорининг таркиби: бодён, лимон исли райҳон, Рум арпабодиёни ва сумбулсочнинг ҳар биридан икки миққолдан, анжирдан беш дона (олиб), ҳаммасини бир пиёла сувда ярим қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва ўн миққол асалли гулқандни мазкур сувда эритиб, тозалаб, ярим қайноқ ҳолда ичилади. Нўхат шўрвадан овқатга ейилади.

Асалли гулқандни тайёрлаш усули: ярим ман қизил гулнинг ҳўл гулбаргини эзиб, бир ман асалга қўшилади. Қирқ кун офтобга қўйиб қўйилади. Ёки гул баргининг қуруғидан ярим сиқим олиб туйилади ва гулоб билан аралаштириб, икки соатча ивитиб қўйилади. (Сўнг) бир пиёла асалга солиб, икки-уч бор қайнатилади.

Рубоий:

Балғамдан агар сенда иллат пайдо бўлса,
Гавданги оёқдан қулатмасдан аввал
Истамахйикун ёки иёраж ҳабби билан,
Ёки қуқоё ҳабби билан суриб чиқар.

Истамахйикун ҳаббининг таркиби: турбуд, Сокатра алоий ва нил уруғи — ҳар биридан ярим дирамдан, чилпоя ва сариқ ҳалила пўсти — ҳар биридан чорак дирамдан, Абу Жаҳл тарвузининг эти ва маҳмуда — ҳар биридан ярим донгдан (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. (Сўнг) ярим дирам дарахт пўкагини (туйиб), қил элакдан ўтказиб, уларга қўшилади ва бодён ёки петрушка суви билан ийланади ҳамда ҳаб боғлаб ютилади.

Иёра ҳаббининг таркиби: турбуд — бир дирам, нил уруғи ва Рум арпабодиёни — ҳар биридан ярим дирамдан, Абу Жаҳл тарвузининг этидан ярим донг, Ҳинд тужи — икки донг, буларнинг ҳаммаси туйиб, эланади. Ярим дирам дарахт пўкагини қил элакдан ўтказиб, ярим дирам иёра-и фикродан ҳам қўшиб, бодён суви билан ҳамир қилинади ва ҳаблар боғлаб ютилади.

Иёра-и фикро ҳаббининг таркиби: мастаки, заъфарон,

сумбул, балзам дарахтининг дони, балзам уди, туёқўт, Цейлон долчини ва долчининг ҳар биридан бир мисқолдан, Сокатра алойдан саккиз мисқол, баъзилар ўн олти мисқол дейишади (олиб), туйиб, элаб, шишада сақланади.

Кўқоё ҳаббининг таркиби: Сокатра алойд, эрман шираси ёки унинг барги ва мастаки — ҳар биридан бир диграмдан, маҳмуда ва Абу Жаҳл тарвузининг эти — ҳар биридан бир донгдан (олиб), ҳаммасини туйиб, элаб, петрушка ёки бодён сув билан ийланади ва ҳаб боглаб иёра ҳабби каби ютилади.

Судовий савдовий, яъни савдодан пайдо бўладигач бош оғриғи. Белгиси — юз рангининг қоралиғи, бурунининг қуриши, ёмон хаёллар.

Рубоий:

Агар бош оғриғинингга савдо сабаб бўлса,
Девпечак шарбатини қўлдан берма.
Шарча, угра ва нўхатдан овқат қил,
Бобуна ва бодом ёғидан сурка.

Девпечак шарбатини тайёрлаш усули: етти мисқол девпечакни халтага солиб, бир пиёла сувда то девпечак ўзининг мазасини сувга чиқаргунча қайнатилади. (Сўнг) етмиш мисқол оққантни тозалаб, унга қўшиб, қиём қилинади ва ҳар кун и эрталабда бир қошиқ шарбатни етти қошиқ сувга аралаштириб ичилади.

Бобуна ёғини олиш усули: ўттиз мисқол ҳўл бобуна ва юз мисқол кунжут ёғи шишага солинади ва қирқ кун офтобга қўйилади. Ёки қуруқ бобунадан ярим сиқимини бир пиёла сувда то ярим қолгунча қайнатилади ва тозалаб, ярим пиёла кунжут ёғи қўшиб, то ёр қолгунча қайнатилади.

Бодом ёғини олиш усули: ўттиз мисқол пўсти туширилган бодом мағзи беш мисқол оққант билан туйилади ва унга бир неча қатра илиқ сув сепилади. (Сўнг) олов устига қўйиб қўйилган мис идишга ишқаланади. Унда мавжуд бўлган ёр оқиб чиқади.

Савдовий иллатларда савдо пишгандан кейин, унинг (пишган-пишмаганлиғи) белгисини сийдик рангидан ва бошқа (нарса) лардан билгандан сўнг, (берилса) фойда қиладиган сурғи (дори) ларга ишора.

Мунзиж, яъни савдо пиширувчи дорининг таркиби: Рум райҳони, лимон исли райҳон, говзабон, сумбулсоч, бодён, пўсти туширилиб, чала туйилган чучукмия илди-ви — ҳар биридан икки мисқолдан (олиб), ҳаммаси бир

пиёла сувда қайнатилади. Ярим қолгач, тозаланади ва оққант билан ширин қилиниб, ярим қайноқ ҳолда ичилади. Нўхат шўрва, семиз мокиён гўшти, долчин, заъфарон ва исмалоқдан овқат қилинади.

Рубой:

Касаллигинг савдодан пайдо бўлса,
Баданингни савдодан тозаланишини истасанг
Нажоҳ маъжунини ё девпечак ҳаббини,
Ёки устухудус ҳаббини истеъмол қил.

Нажоҳ маъжунининг таркиби: қора ҳалила. Кобил ҳалиласининг пўсти ва пўсти туширилган омила — ҳар биридан етти мисқолдан, Рум райҳони, девпечак, чилпоя ва турбуд — ҳар биридан уч ярим мисқолдан (олиб), ҳаммасини туйилади ва эланади. Ювилган ложувард ва қил элақдан ўтказилган дарахт пўкагининг ҳар биридан икки дирамдан қўшилади. (Буларга нисбатан) икки баравар қўл асал билан аралаштирилади. (Сўнг) бир ичми уч мисқолдан то беш мисқолгача (оғирлик) да соққачалар қилиб ютилади.

Девпечак ҳаббининг таркиби: девпечак — бир мисқол, чилпоя — ярим дирам, қора харбақ ва ҳинд тузи — ҳар биридан чорак дирамдан, Рум райҳони, икки донг олиб, таркиби «Балғамли бош оғриғи» да айтилган иёра-и фиқродан ва қил элақдан ўтказилган дарахт пўкагидан ярим дирамдан қўшиб, бодён суви билан хамир қилинади ва ҳаб боғлаб ютилади.

Рум райҳони ҳаббининг таркиби: Рум райҳони, девпечак ва чилпоя — ҳар биридан чорак дирамдан, турбуд, Кобил ҳалиласининг пўсти, сариқ ҳалиланинг пўсти ва Сокатра алойининг ҳар биридан ярим дирамдан, Абу Жаҳл тарвузининг этидан бир донг (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. Икки донг дарахт пўкагидан қил элақдан ўтказиб, (юқоридагиларга) қўшилади. Сув билан хамир қилиб, ҳаб боғлаб ютилади.

Офтоб иссиғидан пайдо бўладиган бош оғриғи. Бунинг белгиси (ва сабаби) — илгари офтобда юрганлик, бош қизиши, оғзининг қуриши.

Рубой:

Ҳар вақт офтобнинг иссиғидан,
Мижозинг ўзгариб, бош оғриқ пайдо бўлса,
Гулхайри суви билан исмалоқ ширасини,
Бир-бирига қўшиб, бошингга сурка.

Ҳаво совуқлигидан пайдо бўладиган бош оғриғи. Бу-
нинг белгиси (ва сабаби) — илгари совуқ ҳавога дуч
келганлик, бошнинг совуқлиги, сийдикнинг оқлиги.

Рубойӣ:

Ҳаво совуқлиги таъсир қилиб,
Ундан бош оғриғинг юз берган бўлса
Мурмакӣ, анбарилодан ва мушкни
Зайтун ёғига аралаштир ва бошга сурка.

Мазкур суртманинг таркиби: туйилган мурмакӣ —
ярим мисқол, қиздирилган анбарилодан — бир мисқол,
мушк ярим донг, буларнинг ҳаммаси ўн мисқол зайтун
ёғи кунжут ёғига солинади ва иситиб, ярим қайноқ ҳол-
да бошга суртилади.

Бош оғриқдаги яхши аломат.

Рубойӣ:

Бош оғриғи ҳар кимга ранж солган бўлса,
Бошига дард қатралари ёғаётган бўлса,
(Агар) унинг бурнидан йиринг ёки қон
келса,
(Албатта) бош оғриғи уни қўйиб юборади.

Бош оғриқда бурундан йиринг ёки қон келиши яхши
аломатдир. Чунки, бу модданинг пишганига ва (бемор-
нинг) табиати (бу иллатни) даф қилишга (қодир экан-
лигига) далолат қилувчидир.

Шақиқа, яъни бош ярмининг оғриши.

Рубойӣ:

Эй шақиқа дардидан азобдаги (киши),
Даво ва чора юзидан ниқобни ол.
Елим билан заъфарон ва афюнни туй,
Суркаш учун гулоб билан хамир қил.

Мазкур суртманинг таркиби: араб елими — бир мис-
қол, афюн — ярим мисқол, заъфарон — ярим донг, булар-
нинг ҳаммасини туйиб, элаб, гулоб билан хамир қилина-
ди ва қоғозга юпқа қилиб суркаб, шақиқага ёпиштири-
лади.

Сарсом, яъни мияни ўраб турган икки пардадан
бирининг ёки ҳар икковнинг шишиши. Қондан пайдо
бўлганда белгиси — доимий иситма, алқираш, кулиш,
тилнинг қизариши.

Рубоий:

Дўстлардан бирортасида сарсом юз берса,
(Агар) қондан бўлса, жилонжйида

шарбатини бер.

Мош ва арпадан овқат тайёрла,

Сапдал, олма суви, кашнич ва гулобдан лахлаха қил.

Жилонжйида шарбатини тайёрлаш усули: жилонжйида — ярим сиқим, бир пиёла сувда ярим қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва ўттиз мисқол оққантин тозалаб, унга қўшилади ва қуюлгунча қайнатилади.

Зикр этилган лахлаханинг таркиби: ярим дирам оқ сандални етти мисқол олма суви, икки мисқол ҳўл кашнич сувидан, беш мисқол гулобда ивитиби, сўнг шишага солиб, гоҳ-гоҳ бурунга тутилади.

Яна сарсомнинг давоси ҳақида. (Сарсом) сафро моддасидан пайдо бўлса, белгиси — доимий иситма, алжираш, бадфеъллик.

Рубоий:

Сарсом сафройингдан пайдо бўлса,

Сафро ва уфунат жойингдан қўзғотса,

(Шунда сен) олхўри нуқуъини ичишинг,

Оёқ-қўлиниги эса гунафша гулининг сувига

солишлари керак.

Олхўри нуқуъи — олхўрини тунда сувга солиб қўйиб, эрталаб сузиб ичиладиган сувдан иборат.

Гунафша гулининг суви дейилганда — гунафшанинг сувда қайнатилгани тушунилади.

Яна сарсомнинг давоси ҳақида. Агар у балғамдан пайдо бўлса, белгиси — доимий мулоим иситма, алжираш.

Рубоий:

Агар сарсоминг балғамдан пайдо бўлган

бўлса,

Ғам-дардидан эса жоминг тўлиб тошган

бўлса,

Балғамни (йўқотиш) чорасини кўриш лозим,

Унинг йўқолишидан мақсадинг ҳосил

бўлиши мумкин.

Балғамли иситма чораси «Иситмаларни даволаш» да баён қилинади.

Сарсомда ёмон аломат.

Рубоий:

Ҳар ким сарсомдан қийинчиликига тушган
бўлса,
Беҳушлик тўшагида қийналиб ётган бўлса,
Агар унинг сийдиги сув рангида кўринса,
Бу ўлим келишига далолат қилади.

Сарсомда сийдикнинг сувга ўхшаши ўлимга далолат қилади. Чунки, у модданинг мияга томон бутунлай ҳаракат (қилгани)га далилдир.

Сарсомда яхши аломатлар.

Рубоий:

Сарсом пиллат асбобини сен гомон олиб
келса,
Оғриқ туфайли сени паришон сўзлатаётган
бўлса,
Агар мақсад гомирларинг мунтафих бўлса,
Саломатлик у пайтда сенга ўз юзини
кўрсатади.

(Мунтафих ва) мунтафох — шамолламоқ ва шишмоқдир.

Нисён, яъни унуттиш. Балгамдан бўлганда, белгиси — бошнинг оғирлиги, бурушнинг ҳўллиги, оғиздан сув оқиши ва уйқунинг кўплиги.

Рубоий:

Нисён иқболингга чанг солса,
Ундан аҳволинг ҳамма вақт паришон бўлса,
Ҳар кун моддат ал-ҳаётдан бир мисқол
(есанг).

Уни йўқотгани учун етарли бўлади.

Моддат ал-ҳаёт, уни яна «Файласуфлар маъжуни» ҳам дейилади, гаркиби шундай: чилгуза мағзи, кокос ёнгоғининг мағзи, — ҳар биридан ўн мисқол, уруғи чиқариб ташланган майиздан ўттиз мисқол (олиб) гуйилади ва уч кўз мисқоли эритилган асалга аралаштирилади. Мурч, узунмурч, зайжабил, долчин, сариқ ҳалила ва омиланинг вўсти, «толқи мойги», чакамуғ, зированди мадхарж, бобуна томири — буларнинг ҳар биридан икки мисқолдан (олиб), гуйилади ва элакдан ўтказилади. (Сўнг) ҳам-

Даво аҳли сенга амалин буюрсалар.
Йўқолган саломатлик тезла пайдо бўлади.

Яна жумуднинг давоси ҳақида.
Рубой:

Ҳар вақт жисмингда жумуд ривож олса,
Ундан сиҳҳатнинг матоси талон-тарож
бўлади.

Сени даволашни бўйнига олганлар,
Савдо хилтини чиқаришлари керак.

Беҳушликда савдо хилтини йўқотиш қуйида зикр этиладиган ҳуқна орқали қилинади. Хушёрликда эса «Судоъ-и савдовий»да айтилган сурғилардан бири билан қилинади.

Савдонини сурадиган ҳуқнанинг таркиби: тоза санойи маккий — беш мисқол, чала туйилган чилпоя — уч мисқол, гунафша, бодён, сумбулсоч, бобуна ва нилуфар танаси — ҳар биридан икки мисқолдан, Салистон олхўри-сидан ўттиз дона (олиб), ҳаммасини бир коса сувда қайнатилади. Ярим қолгач, тозаланади ва қизил шакар ва фулус, яъни хиёршанбарнинг ҳар биридан ўн мисқолдан (олиб), ўша сувда эритиб, тозалаб, ҳар бирининг тайёрлаш усули «Судоъ-и савдовий» да ўтган бодом ёғидан икки мисқол ва бобуна ёғидан уч мисқол (қўшиб), тозалаб, ярим қайноқ ҳолда ҳуқна қилинади.

Субот — гоят оғир уйқу. Балғамдан бўлганда, белгиси — оғиздан сув оқиши, буруннинг намлиги, томирнинг мулојим уриши, сийдикнинг оқлиги.

Рубой:

Ҳар кимда субот бўлса, тузатиш учун,
Эртаю-кеч ҳаракатда бўлиши керак.
Сода ва муқлдан шиеф қилсанг,
Бу унинг саломатлик эшигига калит
бўлади.

Мазкур шиефнинг таркиби: кўк муқл — бир мисқол, арман содаси ёки туз — ярим мисқол, (булар) туйилади ва эланади. (Сўнг) бодён сувига аралаштирилиб, шиеф қилинади.

Бу рубой ҳам субот давоси ҳақида:

Субот пиллатидан карахт бўлганинда,
Баданинг музга ўхшаб қотиб қолади.

Агар сен учун амални ишга солишмаса,
Сенинг ғамингдан дўстларинг «оҳ-воҳ»
қилишга мажбур бўлади.

Субот ҳамда барча балғамдан бўлган иллатларга наф қиладиган ҳуқнанинг зикри: санон маккий — беш миққол, хотинак супурги, сумбулсоч, бодён, шибит ва бобуна — ҳар биридан икки миққолдан, анжир — беш дона, (буларнинг) ҳаммаси бир коса сувда қайнатилади. Яримга келгач, тозаланади ва ўн миққол каллақанд ёки қизил шакар, икки миққол кўк муқл, икки дирам табиий арман содаси ёки тузни ўша сувда эритиб, тозалаб, бир миққол гурбуд ва ярим миққол занжабилни туйиб, элаб, беш миққол кунжут ёғидан қўшиб, ярим қайноқ ҳолда ҳуқна қилинади.

Саҳар — мўътадилликдан ўтган уйқусизлик. Сафродан юз берса, белгиси — кўз ва буруннинг қуриши, сийдикнинг сарғайиши.

Рубой:

Сафро сабаб бўлиб, уйқунг келмаса,
Унинг сургисини ичсанг соз бўлади.

(Бадан) тозалангач ҳар куни,

Кўкнор суви ва арпа сувидан нутул

қилишинг керак.

Нутул шундай сувки, (сувда) дорини қайнатиб, аъзога сепилади.

Яна саҳар давоси ҳақида.

Рубой:

Уйқусизлигинг агар ҳаддан ошган бўлса,

Ақл аҳли ёқтирган афюнни

Бодом ва гунафша ёғида эритиб,

Ҳар куни бироздан бошингга сурка.

Гунафша ёғини олиш усули: гунафша гулининг ҳўлбаргидан ўн беш миққол, тайёрлаш усули «Жумуд» бошида айтилган бодом ёғидан юз миққол олиб, шипага солиб, қирқ кун офтобга қўйилади ёки қуритилган гунафша гулидан ярим спқим олиб, бир пиёла сувда қайнатилади. Яримга келгач, тозаланади ва ярим пиёла бодом ёғидан қўшиб, то ёғ қолгунча қайнатилади.

Саҳар, яъни уйқусизликдаги ёмон аломат.

Рубой:

Ҳар вақт беморингни уйқуси келмаса,
Уни тузатишга киришсанг бўлаверади.
Агар уйқусизлик билан бирга қуруқ йўтал
ҳам бўлса,
(Унда) тегма, уни ажал уйқуси олиб
кетади.

Жунун, яъни жиннилик.
Рубоий:

Ҳар ким жиннилик тўрига тушган бўлса,
Аввал унга савдо сургисини бериш керак.
Сўнг кўнглидан ғамни қувиб шод қиладиган,
Муаддилотлардан бериш керак.

Шодлаптирадиган муаддилотлар совуқ миждозлилар
учун, масалан, уд ва анбар, пссиқ миждозлилар учун сан-
дал ва камфора кабилардир.

Яна жинниликнинг давоси ҳақида.
Рубоий:

Ҳар қандай тандан ақл қочган бўлса,
Унда жинниликнинг асар ва аломатлари
бўлади.
(Унинг) кўзи ҳамиша гўзалларнинг юзида,
Қулоғи эса доим чанг, най, уднинг
овозида бўлсин.

Яна жинниликнинг давоси ҳақида.
Рубоий:

Баданингда савдо хилти кўпайган бўлса,
Жинниликнинг шу важдан юз берган бўлса,
Қизил майдан доимо ичишнинг керак,
Оловдан тутун кетган каби бундан
касаллик кетади.

Шик — васваса касали бўлиб, у меланхолияга ўхшай-
ди. Бекорчи, дайди кишиларда гўзаллар билан кўп ало-
қада бўлиш ва уларнинг ҳусну-шамойили ҳақида кўп
ўйлашдан пайдо бўлади. Белгиси: юз сариқлиги, оғиз-
нинг қуриши, уйқусизлик, оҳ-воҳ, томирнинг, айниқса
маъшуқни кўрганда ёки номини эшитганда, маъшуқ ма-
ҳалласидаги кишилар ҳақида гапирилганда ҳар хил
уриши.

Рубойй:

Ҳар ким садоқатли ошиқ бўлса,
Ишқнинг тавру-тариқида содиқ бўлса,
Ҳозиқ табиб учун бу мафтунга,
Давоси висолдир, агар имкони бўлса.

Агар висол муяссар бўлмаса, бирор киши топилади ва у маъшуқ ҳақида нафратлантирадиган ёқимсиз ва хунук гапларни гапирди. Ёки ошиқ уйлантириб қўйилади. Ай-шу-пшрат ва висол ишқни йўқотувчи ва маъшуқ ҳақидаги фикрни даф этувчидир. Бу касаллик баъзи кишиларда гўзал юзлар тимсолида худо жамолини мушоҳада қилишдан келиб чиқади. Баъзиларда эса (инсон) юзисиз ҳам рўй беради.

Садар, яъни ўридан турилганда кўзнинг тиниши. Балғам буғидан бўлса, белгиси — аъзоларнинг сустилиги, ланжлик ва эсдан чиқариш.

Рубойй:

Ҳар кимсанинг ичи буғ қўзғотса,
Ўридан турганда кўз олди қоронғи бўлса,
Қабобдан ёки қотирилган гўштдан ейиши,
Саримсоқ, пиёз, шунга ўхшашлардан парҳез
қилиши керак.

Дувор, яъни бош айланиши. Балғам буғидан бўлса, белгиси — бошнинг оғирлиги, буруннинг намлиги, томирнинг мулойим уриши.

Рубойй:

Буғнинг дастидан кишининг боши
айланганда,
(У) кичик атрифулдан ейиши керак.
Ичимликдан унга лимон шарбати ичириш,
Емишдан эса кабоб едириш керак.

Кичик атрифул (атрифул хўрд), уни (арабча) атрифул сағир ҳам дейишади, таркиби шундай: қора ҳалила, омила. Қобил ҳалиласининг пўсти, сариқ ҳалиланинг пўсти ва балила пўсти — ҳар биридан ўн мисқолдан, ҳаммаси бирга туйилади, эланади, сўнг тайёрлаш усули «Саҳар» да ўтган бодом ёғидан йигирма мисқол қўшиб, қўл билан ишқаланади. Сўнг бир юз эллик мисқол асалга аралаштирилиб; ҳар куни икки мисқол вазнида юмалоқ-лаб ютилади.

Лимон шарбатини тайёрлаш усули: саксон мисқол оққантни тозалаб, яхши қуюлгунча қайнатилади. Қозонни оловдан олиб, йигирма мисқол лимон суви қўшилади.

Саръ — (тутқаноқ) маълум ва машҳур (иллат) дир. Белгиси — барча турларида бошнинг оғир бўлиши, тил ости томирларининг яшиллиги.

Рубой:

Тақдир ҳар ким учун тутқаноқ иллатини
пайдо қилса,
Ҳўл мевалардан парҳез қилиши керак.
Эчки гўштини ейишдан умидини узиши,
Бўйнига эса уди салиб осиб юриши керак.

Яна сарънинг давоси ҳақида.

Рубой:

Тақдирдан бўлиб, ишинг тутқаноқ билан
туғаса
Агар қон аломати кўринса, қон олдир.
Агар бошқа хилт сабаб эканлиги аниқ
бўлса,
Сурги пч, саломатлигинг шу нарса билан
бўлади.

Сакта — барча аъзолардаги сезги ва ҳаракатнинг йўқолишидан иборат (бир иллат) дир. Қондан юз берса, белгиси — томирнинг тўлалиги ва қон ғалаба қилганда бўладиган бошқа аломатлар.

Рубой:

Ҳар ким сакта ранжи билан оёқдан қуласа,
Ҳам сезги, ҳам ҳаракати шамолга соврилса,
Агар кўз ва юзида қизиллик кўрсанг,
Дарҳол сарорўй томиридан қон олиш керак.

Сакта бўлган кишининг ўлик ёки тириклиги қуйидаги рубойдан билинади:

Сакта эгасининг нафаси суст бўлса,
Ҳатто унинг тириклиги шубҳали бўлса,
Унинг кўзига боққан пайтингда,
Аксинг кўринса, демак тирик бўлади.

Кобус — (босинқираш), буни Ҳиротнинг авом халқи «Абдул жинна» ҳам дейишади. Қондан юз берса, белги-

си — кўзнинг қизиллиги, уйқунинг кўчилиги, томирларнинг тўлаллиги, балғамдан юз берса (белгиси) — унутиш, гаранглик, савдодан юз берса (белгиси) — кўз, юз ва буруннинг қуриши, рангнинг қоралиги ва бузуқ фикрлар.

Рубоий:

Кишида босинқираш иллоти юз берганда,
Уйқудан ором ололмаслик юрагини
қийнайди.

Қандай модда унга сабаб бўлса,
Уша моддани тандан қуввиш керак.

Яъни, агар моддаси қон бўлса, қон олдириш керак.
Агар бошқа хилт бўлса, шунга мос сурги бериш керак.

Кобус (босинқираш) иллотида ёмон аломат:

Ҳар кимда босинқираш иллоти кўн бўлса,
Ақлсизлик қилиб, даволаш пайдан бўлмаса,
Охири у ё жинни бўлади,
Ёхуд тутқаноқ ё сакта бўлади.

Хадар, яъни аъзоларнинг увишиб қолиши. Агар ҳўл-совуқ моддалардан юз берса, белгиси — силаганда совуқ бўлиши, оғизнинг намлиги, ланжлик ва парижонхотирлик.

Рубоий:

Кишининг бирор аъзосида увувиш юз берса,
Давосига қусишни буюрмоқ лозим.
Шундан сўнг то саломатлиги қўлга
киргунча,

Қуст ёғидан суркаш керак.

Балғамни қусиш билан йўқотадиган дорининг таркиби: турп уруғи, укроп, тарошланган ва чала туйилган чучукмия илдизи, майдаланган наргис пиёзи, ҳар биридан ўн мисқолдан олиб, сўнгра ҳаммасини бир коса сувда ярми қолгунча қайнатиб, сўнг сузилади. Ун беш мисқол асал ва бир дирам арман содаси ёки туз мазкур сувда эритилади. Сўнг сузиб, бир қошиқ сирка қўшиб ичилади. Қоринни (сиқиб) ва кўзни юмиб, қусишга ёрдам қилинади. (Қуст ёғини олиш усули «Судоъ-и балғамий» да зикр этилди).

Фолиж, яъни бадан тенг ярмининг узунасига ҳиссиз

ва ҳаракатсиз бўлиб қолиши. Балғамдан юз берса, белгиси — юзнинг оқлиги, бурунининг намлиги, паришонхотирлик.

Рубой:

Фалаждан кишининг ҳаётига совуқлик тушса,
Ярим бадани ҳаракатдан ажралади.
Биринчи кундан то

тўртинчи кунгача
Асал сувидан бошқа нарса емаслиги керак.

Асал сувини тайёрлаш усули: ўн миққол асални юз миққол сувда то етмиш миққол қолгунча қайнатилади. (Сўнг) учга бўлинади ва ҳар куни бир қисмини беш миққол гулоб билан ичилади.

Рубой:

Фалаж бўлган киши тўртинчи кун келганда,
Мои усулдан шарбат ичиши лозим.
(Ҳамда) каптар боласининг гўшти, нўхат

шўрва,
Зира, заъфарондан овқат қилиб бериш
керак.

Мои усулнинг таркиби: арпабодиён томирининг пўсти, петрушка томирининг пўсти, ковул томирининг пўсти, қорачайир томирининг пўсти — ҳар биридан бир миққолдан олиб, бир шёла сувда ярми қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва ўн миққол асал билан ширин қилиниб, ярим қайноқ ҳолда ичилади.

Яна фалажнинг давоси ҳақида.

Рубой:

Фалаж бўлган кундан ўн тўрт кун ўтгач,
Даволовчи амал учун қўл урмоғи лозим.
Сурғи доридан икки-уч бор берганда,
Касал учун сиҳҳат юз кўрсатиши мумкин.

Барча балғамли касалликларга, (жумладан) фалажга ҳам наф қиладиган амалнинг таркиби: тоза саноп маккий — беш миққол, чала туйилган чилпоя, хотинак супурғи — ҳар биридан уч миққолдан, петрушка уруғи, Рум арпабодиёни, бобуна ва шивит — ҳар биридан икки миққолдан, Абу Жаҳл тарвузининг гўштидан икки дирам (олиб), ҳаммаси бир коса сувда ярми қолгунча қайнати-

лади. (Сўнг) тозаланади ва етти дирам арман содаси ёки туз ва ўн беш дирам асални ўша сувда эритиб, тозалаб, тайёрлаш усули «Жумуд» да айтилган бобуна ёғидан беш мисқол қўшиб, ярим қайноқ ҳолда ҳуқна қилинади.
Рубой:

Фалаж бўлган киши тузалишга яқинлашиб
қолса,
Мунзиж, сурги ва амалдан фойдалар кўрса,
Қуст, фарфиюн ва седана ёғидан,
Имкони борича суркамоқ керак.

Қуст ёғини олиш усули «Хадар» да, фарфиюн ёғини олиш усули «Судоъ-и балғамий» да айтиб ўтилди.

Шуниз, яъни седана ёғини олиш усули: седана — йн-гирма мисқол, аччиқ бодомнинг пўсти туширилган мағзи — ўттиз мисқол, оққант — беш мисқол, ҳаммаси туйилади, сўнг «Нисён» даги ёнғоқ ёғини олиш усули бўйича ёғ олинади.

Лақва, яъни кўз, юз ва лабнинг қийшайиши.
Рубой:

Ҳар кимга лақва касаллиги яқинлашса,
Сихҳат қуши уларнинг тузоғидан кетса,
Мускат ёнғоғини кечаю-кундуз,
Оғзида сўриб юрса, фойда қилади.

Яна лақва давоси ҳақида:

Лақва бирор кимса томонга юз қўйса,
Сихҳати қўлдан кетади ва касаллик юз
беради.

Агар иёраж ҳаббидан икки-уч бор еса,
Бу иллатдан бутунлай қутулиб кетади.

Иёраж ҳаббини тайёрлаш усули «Судоъ-и балғамий» да зикр этилди.

Ҳар кимга лақвадан кулфат етса,
Ушбу насиҳатимни ёдида сақласин.
Чиний ойнани юзига тутиб,
Қоронғи уйда бир неча вақт (қараб)
ўтирсин.

Чиний ойна — мис толлдан қилинган ойнадир.
Раъша, яъни аъзонинг қалтираши. Хўл-совуқ модда-

дан бўлса, белгиси: унутиш, аъзоларнинг оғирлиги, чан-қамаслик. Агар шароб ичишдан ёки жимоъ қилишдан бўлса, белгиси шу сабабнинг ўзи.

Рубой:

Ҳар ким балғам кўплигидан қалтироқ бўлса,
Шунга муносиб сурғи бермоқ керак.
Агар шароб ичиши ёки жимоъи сабаб бўлса,
Май ичишдан ва алоқа қилишдан тийилиши
керак.

Ихтилож, яъни аъзонинг учиши. Агар доимий бўлиб, юзда бўлса, лақваннинг бошланишидир. Агар қоринда бўлса, тутқаноқнинг бошланиши. Агар биқинда бўлса, кўкрак атрофидаги, биқинга яқин парданинг шиша бошлаганининг белгиси. Агар баданнинг барчасида бўлса, сактанинг бошланишидир.

Рубой:

Бирор кишининг аъзоси учинга одат пайдо
қилган бўлса,
У аъзога қиздирилган туз босиш керак.
Агар бу усули билан йўқолмаса,
Баданни тозалайдиган ҳабдан бериш керак.

Баданни ғализ хилтлардан тозалайдиган ҳабнинг таркиби: Сокатра алоӣи — бир мисқол, гурбуд — бир дирам, нил ўсимлигининг уруғи, арпабодиён — ҳар биридан бир дирамдан. Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, Ҳинд тузи, кўк муқд, катино — ҳар биридан бир донгдан (олиб), ҳаммасини туйилади ва эланади. Икки дирам дарахт пўкагини қил элакдан ўтказиб, қўшилади ва петрушка ёки арпабодиён суви билан ҳаб боғлаб ютилади.

Ташаннуж, яъни аъзонинг тортишиши. Балғамдан бўлганда белгиси: аъзонинг оғирлиги, унутиш, сийдикнинг оқлиги.

Рубой:

Сенинг аъзонгда балғамдан тортишиш пайдо
бўлса,
Меҳнатинг ортиб, роҳатинг кам бўлади.
Тезроқ танқия қилишга урин, бўлмаса уни
даволаш,
Мустаҳкамланиб олгандан кейин қийин
бўлади.

Тамаддуд, яъни аъзонинг тўғри туриб қолиши. Агар ҳўл-совуқ моддадан бўлса, белгиси: силанганда баданинг совуқлиги, аъзонинг оғирлиги, томирнинг мулойим уриши.

Рубойй:

Ҳар ким тамаддудга гирифтор бўлса,
Сурги ҳабларидан (ютиб), фойда кўргандан

кейин

Баданига сиртлоннинг ёғидан,
Ёки айиқнинг ёғидан суркаш керак.

Сурги ҳаббини тайёрлаш учун «Ихтилож» да баён қилинди.

Кўз касалликлари

Билмоқ керакки, кўз етти қатлам ва уч суюқликдан иборатдир. Булар ҳаво тегиб турадиган томондан тартиби билан баён қилинади: эт қатлами, мугузсимон қатлам, «ўргимчак» қатлами, музсимон суюқлик, шишасимон суюқлик, тўрсимон қатлам, «қоғоноқсимон» қатлам, «ўқ-ёй» қатлами. Худо тўғрисида билувчироқдир!

Барад — кичрик ўсадиган жойда қоғоқнинг ички томонидан чиқадиган дона.

Рубойй:

Кўзинг барад ташвишига мубтало бўлса,
Ақл тадбири билан чоранг осондир.

Эрон қавраги, ангуза ва ушшакни сирка

билан бирга,

Кўзингга қўйсанг барадни йўқотади.

Шаър-и мунқалиб ва шаър-и зоида — эгри ўсган ва ортиқча кичрик маъносида.

Рубойй:

Агар кичрик эгри ва ортиқча бўлса,

Димоғни тозалаш учун ҳаракатда бўл!

Тозаланиш бутунлай ҳосил қилинганч,

Ташмир қилдир, худо сенга мададқордир.

Ташмир — кўз қоғоғини кесидир. Буни қаҳқоллар (яхши) биладилар.

Сулоқ бу кўз қоғоғининг қалпылашиши, қизариши

ҳамда кичрикларнинг тўкилишидан киноядир.

Рубой:

Кўз мижданга қалинлашув пайдо бўлса,
Мендан фойдали сўзларни ёд ол!

Товуқ тухумининг оқини ва семизўт

баргини,

Гул ёғига қўш ва боғла.

Гул ёғини тайёрлаш усули: қизилгулнинг ҳўл гулбаргидан ўн беш мисқол, кунжут ёғидан юз мисқол (олиб), шишага солинади ва қирқ кун офтобга қўйилади ёки қизилгулнинг қурпган гулбаргидан ярим сиқим (олиб), бир пиёла сувда (сувинг) ярми қолгунча қайнатилади. (Сўнг) гозаланади ва ярим пиёла кунжут ёғи қўшиб, то ёғ қолгунча қайнатилади.

Шпрноқ — кўзнинг устки қобигида ёғнинг кўнайиши. Белгиси: кўзни очиш вақтида кўз устки қобигининг оғир бўлиши.

Рубой:

Мижданга агар шпрноқ пайдо бўлса,

Ғамхўр дилинг ғам уйига айланади.

(Унга) дастқори қилмагунларича,

Тузалиши нодир ишлардандир.

Ғарб — кўзнинг бурун томонидаги бурчагига чиқадиган яра. Белгиси: бармоқ билан эссалар, йиринг ёки зардоб чиқади.

Рубой:

Кўз бурчагинг шишса ва ёрилса,

Унинг номи ғарбдир, эй саҳоват кони!

Агар мошни эзиб (устига) қўйилса,

Соғлиқ юз кўрсатишга умид қилса бўлади.

Жараб — кўз ички томонининг қўполлашуви. Сабал — кўз оқида жойлашган томирга ўхшаш, бир-бирига чирмашган парда. Жарабнинг пайдо бўлиши бурақия сувидан. Сабалнинг туғилиши эса мияни тўлишидан ва кўз томирларининг катталашувидан.

Рубой:

Жарабни йўқотиш учун кўк шиёф керак,

Сабал учун қизил шиёф керак.

Зафра, яъни нохуна.

Рубой:

Кўзингда нохуна пайдо бўлса,
Сен учун ташвиш муҳайё бўлади.
Бу пллатга фойда қиладиган нарса,
Ҳаким учун рушноё бўлади.

Рушноё дорисининг таркиби: куйдирилган мис ва ювилган шодана — ҳар бирдан икки дирамдан, мурч, узунмурч, заъфарон, Абу Жаҳл тарвузининг гўшти — ҳар бирдан чорак дирамдан, зангор, Сокатра алойи, арман содаси — ҳар бирдан ярим дирамдан, олтин иқлимийеси — бир дирам, ҳаммасини туйиб элаб, чанг шаклига киргунча салоя қилинади.

Дамъа, яъни кўздан сув оқиши. Иссиқдан бўлса, белгиси: кўзнинг қизиллиги. Совуқдан бўлса, белгиси: кўзнинг оқлиги.

Рубой:

Доко (киши) кўздан сув оқишини психқдан
эканини кўрса,
Бунинг учун сурма фойда эканини биллиши
керак.

Бироқ, совуқ мижоз сабаб эканини кўрса,
Кўзга бослиқундан ўзга (дорини)
тортмаслиги керак.

Бослиқуннинг таркиби: куйдирилган кумуш — ўн беш дирам, дарё кўпиги, олтин иқлимийеси, Нишопур тузи, ювилган шодана, қундуз қири, сурма ва сумбулнинг ҳар бирдан икки дирамдан, қалампирмунчоқ ва ушна — ҳар бирдан бир дирамдан, Сокатра алойи ва момисо — ҳар бирдан беш дирамдан, мурмакий, нушодир ва зарчава — ҳар бирдан уч дирамдан, ҳалила пўстидан тўрт дирам (олпб), ҳаммасини туйиб, элаб, чанг шаклига киргунча салоя қилинади.

Қархат ал-айн, яъни кўз яраси.

Рубой:

Кўзнинг оғришига яра сабабчи бўлса,
Оғриқдан гулгун юзингги сарғайтирса,
Миддадан тозалангач, давоси учун,
Кунлур шпёфини тайёрлаш керак.

Мидда — касрали «мим» ва нуқтасиз иккиланган «дол» билан — йиринг ва зардоб (демак) дир.

Кундур шиёфининг таркиби: бпр кеча-кундуз эшак сутига солиб қўйилган ва сояда қуртилган анзарут гўштхўр, афюн ва катиронинг ҳар бирдан бир дирамдан, дарё қундуридан ярим дирам, қалай упасидан саккиз дирам, араб елиמידан тўрт дирам (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. Товуқ тухумининг оқи билан қорштириб, шиёфлар қилинади.

Баёз — бу кўз қорачиғига тушадиган оқдир.

Рубой:

Кўзингда оқ пайдо бўлганда,
Дори билан уни йўқотиш керак бўлади.
Шақонқ сувини асал билан бирга томизиб,
Кўзингни юмиб-очсанг даво бўлади.

Шақонқ — лолақизгалдоқдир.

Пнтишор, яъни кўз нури турадиган жойдаги анбия-и сақбиянинг очилиши. Агар у оқсилсимон сувнинг кўплигидан бўлса, белгиси: очлик ва риёзатдан наф топиш.

Рубой:

Агар кўзда пнтишор пайдо бўлса,
Ғам-алам сабаби муҳайё бўлади.
Агар байзиянинг кўплиги бунга сабаб
бўлса,
(Мпани) тозалаш даво бўлади.

Мияни тозалайдиган ҳабнинг таркиби: Сокатра алоий — бир мисқол, турбуд ва сариқ ҳалпланинг пўсти — ҳар бирдан бир дирамдан, Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, кўк муқл, мастаки, катиरो — ҳар бирдан бир донгдан, ҳинд тузидан бир ярим донг (олиб), ҳаммасини туйилади ва эланади, (яна) бир дирам дарахт пўкагини қил элакдан ўтказиб, қўшилади ва бодён сувидан хамир қилинади. (Сўнг) ҳаб боғлаб ютилади.

Зийқ ал-ҳадақа, яъни сақбия анбиянинг торайиши. Агар ҳўллиқнинг ғалабасидан бўлса, белгиси: бўрушнинг сувлилиги, кўз томирларининг кўринмай қолиши.

Рубой:

Агар кишида қорачиқ торайиши рўй берса,
Уни нима йўқотишини айтиб берай.

Агар унинг сабаби ҳўлликдан бошқа нарса
бўлмаса,
Йўқотиниши заъфарон шиёфи билан амалга
оширмоқ керак.

Заъфарон шиёфининг таркиби: заъфарон ва зангор — ҳар биридан бир дирамдан, момисо ва қизил гул, Сокатра алойи, мурмакий, крахмал, араб елими — ҳар биридан бир ярим дирамдан (олиб), ҳаммасини тўйилади, эланади ва (ичига) икки дирам қаврак елими солинган сув билан қориштирилади. (Сўнг) шиёфлар қилинади.

Хаёлот — кўз олдида чивин ва пашша каби нарсаларнинг кўриниши. (Агар у) ошқозон буғидан бўлса, белгиси: қорин тўқ пайтида кўпайиши, ҳазмнинг бузилиши.

Рубойи:

Ҳар бир кўзга ҳаёлот яқинлашадиган бўлса,
Унинг пистирмасида юз офат ва фитна
бўлади.

Унинг сабаби меъданинг буғи бўлса,
Сурги қидир, давоси шу бўлади.

Меъдани ҳар хил хилтлардан тозалайдиган сургининг таркиби: тўйилган ва эланган Сокатра алойи — ярим мисқол, қил элақдан ўтказилган дарахт пўкаги — бир мисқол, гайёрлаш усули «Дувор» (боби)да ўтган кичик атрифулдан икки мисқол (олиб), ҳаммасини бирга қўшиб, соққачалар қилинади ва ютилади.

Нузул ал-моъ, яъни нур турадиган жойга сув тушиши. (Агар у) тиниқ ва соф бўлса, бошланишда дори билан, охирида дасткори қилиш билан даф бўлади. Аммо қора, қизил, сариқ, кўк ҳамда қуюлган, қора ва оҳак рангида бўлса, дори билан ҳам, дасткори билан ҳам мутлақо даф бўлмайди.

Рубойи:

Ҳар вақт кўзга сув тушиши пайдо бўлса,
Бечора дилнинг сабри барбод бўлади.
Бу (иллат)нинг эгаси заҳаб ҳаббини
истеъмол қилса,
Сихҳат топиб, унинг кўнгли шод бўлади.

Заҳаб ҳаббининг таркиби: Сокатра алойи — бир мисқол, сариқ ҳалила пўсти, мастаки, катиरो, маҳмуда, заъфарон, буларнинг ҳар биридан бир донгдан, қизил гул-

дан икки донг (олиб), ҳаммасини туйиб, элаб, сув билан
хамир қилинади ва ҳаблар боғлаб ютилади.

Ашо, яъни шабқўрлик. (У) кўпроқ қора кўзли одам-
ларда пайдо бўлади.

Рубоий:

Байзия қуюқлигидан шабқўрлик юз берган
бўлса,
Юз хил дарду-алам дил сари йўл топган
бўлса,
Агар асални розёнаж билан бирга суркалса,
Ақллилар назарида албатта наф қилади.

Розёнаж — арпабодёндир.

Жухр, яъни кундузи кўрмаслик. (У) кўпроқ кўк кўз-
ли кишиларда пайдо бўлади.

Рубоий:

Худо амри билан кундузи кўрмаслик
иллати,
Кўриш руҳининг суюқлашганидан юз берса,
Бу иллат эгасига даво учун
Мол гўшти билан ҳариса (ейишни) буюрмоқ
керак.

Заъф ал-басар, яъни кўриш қувватининг нуқсонга уч-
раши. (Агар у) балғамнинг рутубатидан бўлса, белгиси:
балғам ғалаба қилганда юз берадиган ҳар хил белгилар
билан бирга кўзнинг оқлиги.

Рубоий:

Кўзингни заифлиги рутубатдан тузилган
бўлса,
Агар унинг сургисини ичсанг соз бўлади.
Мия ва баданинг хилтдан тозалангач,
Энди сенга рушноё куҳли керак бўлади.

Рушноё куҳлининг таркиби: тешилмаган марварид —
бир мисқол, Чин момирони — бир ярим мисқол, арман со-
даси — икки мисқол, қалампирмунчоқ, заъфарон ва сур-
ма — ҳар биридан ярим мисқолдан, мушқдан бир қийрот
(олиб), ҳаммасини туйиб, элаб, чанг шаклига киргунча
салоя қилинади.

Қулоқ иллатларининг давоси

Тараш, яъни қулоқ оғирлиги. Агар балғамдан бўлса, белгиси: сезгиларнинг бузилиши, бошнинг оғирлиги, уйқуннинг кўплиги.

Рубой:

Эй (одам), сенда қулоқ оғирлиги бўлса,
Агар ҳушёр бўлсанг бир сўз айтаман.
Сабаби балғам бўлса давосига,
Уни ҳайдайдиган дори нчсанг соз бўлади.

Балғамни даф этувчи дорининг таркиби: Сокатра алоийи — ярим мисқол, Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, турбуд, маҳмуда, кўк муқл — ҳар биридан бир донгдан (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. (Яна) ярим дирам дарахт пўкагини қил элақдан ўтказиб, (уларга) қўшилади ва петрушка суви билан хамир қилиб, ҳаблар боғлаб ютилади. Балғам даф қилинганч, турп ёғини эрта-лаб ва кечқуруп илиқ ҳолда қулоққа томизилади.

Турп ёғини олиш усули: қора ёки оқ турп сувидан саксон мисқол, зайтун ёки кунжут ёғидан йигирма мисқол (олиб), бир-бирига қўшиб, то ёғ қолгунча қайнатилади ёки турп уруғидан кунжут ёғини олиш усули бўйича ёғ олинади.

Танин, яъни қулоқ овози. Агар сезги қувватидан бўлса, белгиси: сезгиларнинг софлиги. Агар миянинг заифлигидан бўлса, белгиси — унинг бузилгани.

Рубой:

Сезги қувватидан қулоқда овоз пайдо
бўлса,

Ақл тақозосича муғаллизот фойдалидир.
Сабаби миянинг кучсизлиги бўлган вақтда.
Бошқа муқаввиётдан суркаш керак.

Муғаллиз (от) деб моддани қуюлтирадиган нарсаларга айтилади, масалан, кўкнор ва салат. Муқавви (ёт) деб аъзо мизожини мўътадиллаштирадиган ва ортиқча (хилтлар)ни қабул қилдирмайдиган нарсаларга айтилади, масалан, мирт ва гул ёғи. Гул ёғини олиш усули эса «Сулоқ» (боби)да айтилди.

Муҳаммад ал-Ҳаравий

„Манофиъ ул-ҳаёт“

(«Жонзотларнинг фойдаси») китобидан

Ҳайвонларнинг хосиятлари

Бўри. Қимки бўри тишини ўзи билан олиб юрса, унга ҳеч бир йиртқич ҳайвон зарар етказмайди. Бўри тишидан мунчоқ қилиб, ёш болага осиб қўйилса, тутқаноқ (эпилепсия) бўлмайди. Агар бўри тишини ёсуман ёғида бир неча кун сақлаб, сўнг шу ёғни юзга суртилса, ул одамни кўрган ҳар бир кимса унга меҳрибон бўлади.

Қимки бўрининг ўнг кўзини ўзи билан олиб юрса, унга йиртқич ҳайвонлар ва газандалар зарар етказмайди.

Қуланж (колит) касали бор одам бўри терисидан белбоғ боғлаб юрса, қуланжга даво бўлади.

Агар бўрининг ички (чарв) ёғини олиб, қўл ва оёқларга суртилса, совуқ уришдан сақлайди.

Тўнғиз. Агар бирор кимсани илон чаққан бўлса, тўнғиз жигарини шаробга қўшиб еса, фойда қилади. Агар жигарни асал билан қўшиб ейилса, қабзият (ич қотиш) ни йўқотади.

Айиқ. Айиқ кўзини латтага ўраб, иситмалаётган одамнинг (пешонасига) қўйилса, иситмани туширади.

Сиртлон. Сиртлон ўтини олиб, оғриқ кўзга суртилса, шифо бўлади. Сарик касал билан оғриган одамга ҳам суртилса, яхши бўлади.

Сиртлон гўштини истеъмол қилинса, семиртиради.

Агар аёлнинг қорнида ҳомиласи ўлиб қолган бўлса, ундан халос бўлиш учун сиртлон юнгини остидан гута-тиш керак.

Қоплон. Агар қоплоннинг гўштини сирка билан қўшиб, ниқрис (подагра)си бор одамга берилса, даво бўлади.

Қоплоннинг қонини қуритиб, шакарга қўшиб, майдалаб, таом ҳазмига қийналаётган одамга берилса, овқати ҳазм бўлади.

Агар унинг терисидан белбоғ қилиб боғлаб юрилса, газандалар ул одамдан қочади.

От. Айтадиларки, отнинг гўшти иссиқлик бўлиб, меъдани кучли қилади, кўз сувини қўпайтиради.

Қимки от миясини истеъмол қилса, аҳмоқ бўлади.

Агар от мясига пура (оҳак) ва асал қўшиб, малҳам тайёрлаб, жароҳатга қўйилса, фойда қилади. Агар шиширилган от сутини истеъмол қилинса, юз рангини қизил қилади.

От ёғдан малҳам тайёрлаб, жароҳатга қўйилса, яхши бўлади.

Агар бирор кимсани қулоқ оғриғи безовта қилса, отнинг янги тезағи сувини қулоққа томизса, оғриқни қолдиради. Агар от тезағини иссиқ қилиб, ярага қўйилса, тuzатади.

Туя. Бу жониворнинг табиати бирорта тўрт оёқлинигига ўхшамайди. Одамга жуда мойил бўлади, лекин узоқ вақт гина сақлаш хусусияти бор.

Агар туянинг ёғини ёсуман ёғи билан қўшиб, баданга суртилса ўша ердан тук чиқмайди.

Туя мясисини асал билан қўшиб, биқини оғриётган одамга берилса, яхши бўлади.

Истиқо (сарик сув касаллиги)дан тuzалаётган одамга туя сийдигини ҳар куни қирқ миқол қанд билан қўшиб ичирилса, дардидан халос бўлади.

Эшак. Тутқаноғи бор одам эшак териси устида ўтирса, тутқаноғи кетади. Агар эшак териси хонада тутатилса, ўша ердан ҳамма газандалар қочади.

Бурун қонаган вақтда эшакнинг янги тезағидан сиқилган сувни бурунга томизилса, яхши бўлади.

Илон чаққан ерга эшак мяси қўйилса, захар таъсир қилмайди, (лекин) кимки эшак мясисини еса, жинни бўлиб ўлади.

Қулон (ёввойи эшак). Ёввойи эшакнинг гўшти мўътадил бўлади, уни истеъмол қилинса, ҳам иссиқ, ҳам совуқдан бўлган бодни қолдиради, лекин мяси ейилса, қўл-оёқни бўшаштиради.

Бирор одамда ниқрис (подагра) бўлса, ёввойи эшакнинг ёғини суртса, фойда қилади. Яна унинг ёғини гул ёғи билан аралаштириб, бурун ва қулоққа томизилса, мия қуришига фойда қилади; ўрнини ҳўл қилиб қўядиган одамга ҳам унинг ёғини ейиш фойдали.

Сигир. Жолинус ҳақим айтадики, агар сигир гўштини сирка ва захфарон билан қўшиб шишириб ейилса, у мўътадил бўлади, бошқа баъзи ҳақимларнинг айтгани бўйича иссиқлик бўлади.

Агар мол гўштини совитиб, қони оқаётган жароҳатга қўйилса, қонни тўхтатади.

Сигир тезағини майдалаб, истиқоси (сарик сув касаллиги) бор одамга берилса, фойда қилади, яна сигир

тезагини илон чаққан жойга иссиқ-иссиқ боғлаб турилса, заҳар таъсир қилмайди.

Агар бирон кишида шақиқа (мигрень) бўлса, сигир ўтини қора майиз билан эзиб суртса, даво бўлади.

Сигир шохини куйдириб, сирка билан қўшиб туриб, эски ярага қўйилса, тузатади.

Қўй. Қўй гўшти иссиқлик бўлади. Уни муттасил истеъмол қилган одамнинг баданидан қуруқлик кетади, қувват пайдо бўлади ва кўзи равшанлашади.

Овози бўғилиб қолган киши қўй сүти билан ғарғара қилса, овози очилади.

Суягини куйдириб, кулни аёл сүти билан қориштириб, қурт тушган ярага қўйилса, қуртларни ўлдиради.

Қўй тезагини тенг миқдордаги арпа уни билан қориштириб, қозонда кўмадиган миқдордаги сув билан сувни тортгунча қайнатиб, шу (аралашмани) қуритиб, майдалаб, сирка билан аралаштириб, доғ тушган юзга суртилса, доғини кеткизади.

Ургочи қўйнинг чарвасини бодом ёки ўрик ёғи билан қўшиб эзиб, чаён, илон чаққан жойга қўйилса, фойда қилади.

Эчки. Жолнус ҳакимнинг буюришича, буйрак оғриғида эчки ўтини шакар билан қўшиб истеъмол қилиш керак. Яна унинг ўти қулоқ оғриғида томизилса ҳам фойда қилади. Қуриган ўти эса оғриқ кўзни тузатади.

Эчки ўтини гул ёғи билан қўшиб, иссиқ сувга соллиб, нафаси сиққан одамга берилса, албатта фойда қилади.

Эчки ёғини қовуғи бўш боланинг остидан тутатилса, қовуғини мустаҳкамлайди.

Оҳу. Оҳунинг гўшти қуруқ-иссиқлик, ҳам енгил.

Унинг миясини юз фалажи бор одамга берилса, даво бўлади, яна қорин оғриғини ҳам босади.

Қуён. Қуён қонини кўзга тортилса, кўздан ёш оқиши тўхтайдми, ёғи эса кўз қичишишини кеткизади.

Қуён гўшти ейилса, савдони даф қилади.

Ит. Бирор жойи оғриётган одамга ярим мисқол ит суягидан берилса, фойда қилади.

Тутқаноғи бор киши ит териси устига ўтирса, тутқаноқ тутиши тўхтайдми.

Итнинг янги сийдигини қутурган ит тишлаган жойга қўйилса, шифо бўлади.

Тулки. Тулкининг қорнини бели оғрийдиган одамга едирилса, оғриғи қолади.

Қора тулкининг чарв ёғини гулсафсар ёғи билан қўшиб, оғриётган тишга томизилса, оғриғини босади.

Шағол. Оқма яраси бор киши шағол териси устида ўтирса, яраси тузалади.

Иссиқ боди бор одамга унинг гўштини, совуқ боди бор одамга эса ёғини заъфарон билан қўшиб ейиш фойдали бўлади.

Мушук. Мушук юрагини бир мисқол шаробга қўшиб ейилса, юрак ва бош оғриғига даво бўлади.

Агар бирор кимсанинг қорни оғриётган бўлса, мушук ёғини гул ёғи билан қўшиб суртиши керак.

Топбақа. Топбақа косасини куйдириб, қулини гул ёғи билан қўшиб, оқма ярага суртилса, фойда қилади.

Барас (пес) бўлган одам гўштини истеъмол қилса, тузалади.

Сичқон. Қўланжи бор одамга бир мисқол сичқон теzagини остидан тутатиш фойда қилади.

Кўршапалак. Кўршапалак осиб қўйилган экинзорга чигиртка келмайди.

Қушларнинг хосиятлари

Бургут. Бургут пати уй ичида тутатилса, ўша ердан илон, чаёнлар қочади.

Лочин. Лочин мияси томоқ оғриганда суртилса, яхши бўлади.

Бойўғли. Бойўғли миясини бинафша ёғи билан қўшиб, бурунга томизилса, шақиқа (мигрень)ни тузатади.

Кабутар. Кабутар гўшти иссиқлик бўлади. Кабутар боласининг қонини соя жойда қуритиб, шакар билан ейилса, меъдани бақувват қилади.

Бурун қонаши тўхтамас, кабутар боласининг қони томизилса, дарҳол қонни тўхтатади.

Хўроз. Оқ хўроз пати куйдирилган уйдан газандалар қочади.

Хўроз миясини илон чаққан ерга қўйилса, заҳар таъсир қилмайди.

Товуқ. Қора товуқнинг тухуми меъдани бақувват қилади. Доим товуқ гўшти еб юрадиган одам семиради.

Қора товуқнинг теzagини оғриқ тишга қўйилса, оғриқни қолдиради.

Ғоз. Ғоз гўшти иссиқ бўлади. Унинг оёқ суягини куйдириб, қулини ярага қўйилса, тузатади.

Агар қора ғознинг гўштини еб, устидан яна сут ичилса, меъдани мустаҳкамлайди.

Агар ғоз ёғини ёсуман ёғи билан қўшиб, қулоққа томизилса, қулоқ оғриғини бартараф қилади.

Сассиқ попишак. Сассиқ попишак қонини кўзга тортилса, кўз равшан бўлади.

Булбул. Булбул қонини ичган одам хушовоз бўлади. Унинг суягини ёш боланинг бўйнига боғлаб қўйилса, қоронғидан қўрқмайди ва тили бийрон бўлади.

Лайлак. Лайлакнинг хосиятларидан бири шукп, заҳар ичган одам унинг ёғини сигир ёғи билан қўшиб еса, заҳар таъсир қилмайди.

Лайлак тухумини қирқ кун от гўнгига кўмиб қўйиб, сўнг нес бўлган одамга берилса ва суртилса, яхши бўлади.

Мусича. Юз фалажига учраган одам мусича гўштини еса, тузалади. Гўштини заъфарон билан қовуриб ейилса, ошқозон касал бўлмайди.

Унинг қоринни қутурган ит тишлаган одамга берилса, фойда қилади.

Ҳаким Кермоний

„Баҳр ул-Хавосс“

(«Хосиятлар денгизи») китобидан

Ипак. У форс тилида абришим, туркӣда — ифак, ҳинд тилида йит дейилади. Унинг энг яхшиси, сариқ, ингичка ва тоза бўлади. Иссиқ ва совуқда мўътадил. Айтишларича, биринчи даражада қуруқ ва иссиқ. Хузийнинг айтишича, биринчи даражада иссиқ ва ҳўл бўлади.

(Ипак) балғам ва савдодан тозалайди, баданни семиртиради, тана ва зеҳнига қувват беради, хафаликни кеткизади ва кўз равшанлигини оширади. Юракни бақувват қилади ва хафақон (юрак уриши) га фойдали. Унинг бир ичими бир дирамдир. Меъдага зарарли. Унинг ислоҳ қилувчиси равоч ёки цитрон суви.

Обор. У куйдирилган қўрғошиндир. Қўрғошиннинг арабчиси ануқ дейилади. Уни куйдириш усули қуйидагича: қўрғошинни темир товага солиб, устига олтингугурт сепилади ва кўрага (ўчоққа) қўйилади. Таги тешик сопол коса билан кўранинг усти ёпилади ва оловга қўрғошин куйгунча дам берилади.

У иккинчи даражада совуқ. Унинг ювилгани кўз яраларини қуритади. Кукуни сепилса, бавосилга, бўғимларга, саратон (рак)га ва ёмон яраларга фойда қилади.

Обонус (обонус дарахти). У икки хил бўлади: қора ва ола-була. Бу дарахт уннобга ўхшаш бўлиб, ёғочи сув-

да чўкади. Иккинчи даражада пессик ва қуруқ. (Обонусни) сув билан эзиб, кўзга тортилса, шабқўрлик ва кўз оқини йўқотади, бу синовдан ўтган. Қишги сочни ўстиради. Агар истеъмол қилинса, буйрак ва қовуқдаги тошни майдалайди.

Обонуснинг бадалли — араблар сидр дейдиган кунор дарахтидир.

Отон (ургочи эшак). Форс тилида мода хар, туркийда эшак, ҳинд тилида харк дейилади. Унинг сутини ҳар кун 20 мисқолдан ичилса, силга даво бўлади.

Утружж (цитрон). У форс тилида турунж дейилади. Муаллифнинг айтишича, Кобул вилоятида унинг нордон ва ширин хил учрайди. Аксарияти шириндир. Таъми бағоят ёқимли. Ширин хилининг сариқ пўсти иккинчи даражада қуруқ ва пессик. Сариқ пўстидан кейин чиқадиган оқ эти эса биринчи даражада пессик ва ҳўл. Уруғи пессик ва бироз ҳўл, нордон (хил) эса иккинчи даражада совуқ ва қуруқ бўлади.

Нордон (цитрон) сенкилга суртилса, (уни) йўқотади. Пессикдан бўлган юрак уришига уни ейиш фойдалидир. Сафрони ҳайдайди, иштаҳани очади. Куйган сафродан бўлган меланхолияга фойдаси бор. Юракка қувват беради, хуморликни тарқатади, газандалар ва илон захрига тарёк бўлади, ярақон (сариқ касали)га фойдаси бор. Унинг пўсти юрак дардига даво ва кишини шодлантирувчи дорилар жумласидандир. Оғизда ушлаб турилса, оғиз ҳидини ёқимли қилади, пессга суртилса, нафи бўлади.

Шайх (Ибн Сино) нинг айтишича, (цитроннинг) нордон пессик мижозли юракни мустаҳкамловчилардандир. Иссиқликдан бўлган юрак уриши ундан яхши бўлади. (Цитронда) тарёклик хусусияти ҳам бор: илон ва газандалар захрига фойда қилади. Дилни шодлантирувчи учинчи даражадаги қуруқ ва пессик (дори)дир.

Утружж пўсти пессга ва афъо илони чаққан жойга суртилса, даво бўлади. Афъо илони чаққан ярага унинг суви ҳам фойда қилади. Аммо (уни) истеъмол қилиш ва суркаш кўкракка ва асабга зарарлидир. Унинг давоси — кўкпор шарбатидир.

Турунжининг тозаланган уруғидан икки мисқолни илиқ сув билан ичилса, чаён захрини кесади. (Уни) янчиб суркашнинг (ҳам) фойдаси бор дейдилар. Агар кишилар орасига солиб қўйилса, уларни ҳашарот ейишидан сақлайди.

Дисқуридуснинг айтишича, турунж уруғининг бир кесмини оқ мурча билан аёлга едирилса, ўша заҳоти ҳо-

миласи тушади. Уни тутатилса, тутуни бавосилга ҳам фойда қилади.

(Турунжнинг) барги қуритувчи, эритувчи ва таомни ҳазм қилувчидир. Меъдани пссиқ қилади, балғамдан бўлган тиқилмани очиб юборади.

(Исмид) ёки кухл (сурма). Уни форс тилида сурма дейилади. Энг яхшиси Исфаҳонники бўлиб, тиниқ, тошсиз бўлади. Уни мол ёғи билан аралаштириб, устига қора нефть сепиб қуйдириб, янчиб, кўзга суртилса, сув оқишни тўхтатади, кўзнинг саломатлигини сақлайди, ортиқча этни ейди.

Биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. Уни ёғ билан қўшиб, оловдан қуйган жойга суртилса, фойда қилади. Қуйдирилган (исмидни) янги-ярага қўйилса, фойда қилади, аммо яхши бўлгандан сўнг, қора пзи қолади.

Жолинус айтадики, иқлимё ва кўпинги олинган асал билан бирга кўзга қўйилса, бош оғриғини йўқотади.

Аёл киши сурмани олдига кўтарса, ҳайзни тўхтатади, бурунга пуфланса, ундан қон кетишини тўхтатади. Бурунга сурма ўрнига ўша миқдорда тўтиё (пшлатиш мумкин). (Исмид) ўпка учун зарарлидир. Унинг ислоҳ қилувчиси — шакар билан қасиро.

Ижжос (олхўри). Форс тилида олу дейилади. У икки хил бўлади: қора ва оқ. Энг яхшиси — қора, йприк, ширин ва жуда пишганидир. У биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражанинг охирида ҳўл. Ноевот билан қўшилган тоза (олхўри)нинг суви сафрони ҳайдайди ва ташналикни йўқотади, юрак ҳароратини босади, лекин меъдани бўшаштиради.

Дисқуридус айтадики, олхўрининг озиқлиги кам, меъдани совуқ ва ҳўл қилади, ични юмшатади ва сафрони ҳайдайди.

Зақариённинг айтишича, ични суради ва ташналикни қондиради. Қанча нордон бўлса, шунча кучли бўлади. Унинг пишгани ширин бўлиб, ични суриш (хусусияти) камроқ. Қора (олхўри)га нисбатан оқининг баданга озиқлиги кўпроқ бўлади.

Ахйинус («ёввойи бугдой»). Форс тилида гандуми спёҳ дейилади. Ҳақиқийси оқар сувларга яқин жойларда ўсади. Унинг қора, майда меваси бор. Оқ гулидан бир қисмини тўрт қисм асал билан аралаштириб, кўзга қўйилса, кўздан сув оқишини йўқотади. Унинг сиқиб олинган суви олтингугурт ва натрун билан қўшиб, қулоққа томпилса, қулоқ оғриғини босади.

(Азани (хониқ ул-калб) («Итти бўғувчи»). Уни форс тилида кучала дейилади. (Бу) ҳинд дориси бўлиб, заҳарлардан бири ҳисобланади. Сепкил, қўтир, темиртки ва ирқи насо касалликларида суртиб ишлатилади. Унинг зарарини қайтариш учун янги сут, бодом ёғи, ёғли шўрва бериб қўстирилади, лекин қулғунага фойда қилади.

Озарбўя. Форс тилида галимшуй дейилади. Қобулда истаҳ деб ҳам аталади. У билан жун, зиғир ва пахтадан бўлган кийимлар ювилса, яхши тоза бўлади.

Дисқуридус айтадики, бу тикан илдизи бўлиб, гули сариқ, пояси бир қарич, атрофидан кўп шохлар чиққан, нўхат ғилофларига ўхшаш ғилофларда 3—5 дона уруғи бор. Илдизини араб тилида артанисо дейилади.

Жолинуслининг айтишича, кўпинча унинг илдизи ишлатилади. У учинчи даражада қуруқ ва иссиқ. Илдизини шароб билан ичилса, газанда чаққанида фойда қилади, оғриқни тезда босади. Агар асалга қўшиб суртилса, ёмон яраларни тuzатади. Сирка билан эзилгани «тулки касали»га фойда қилади. Агар аёл киши уни кўтарса, ҳомиласи тушади.

Озарбўя ўлдирадиган заҳарларга тарёк ҳисобланади. Айниқса газандалар заҳрига қарши мусаллас билан қўшиб ичилади. Закариё айтадики, ёнбош оғриганда фойда қилади, тикилмаларни очади, ҳиқичоқни тўхтатади. Ҳидлаганда шу даражада аксиртирадики, ҳомиладор аёлнинг боласи тушиши мумкин. (Лекин) ички аъзоларга зарар еткази. Унинг бадали — ўз-вазича олинган турунж уруғи.

Озон ул-фаър (бўтакўз). Озон ул-фаърни марзанжуш ҳам дейилади. Гулининг ранги ложувард рангида бўлгани энг яхшиси ҳисобланади. У учинчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Уни ичилса, тутқаноққа фойда қилади. Агар сиқиб олинган суви бурунга тортилса, юз фалажига фойда қилади, шароб билан қўшиб ичилса, афъо илони чаққанига даво бўлади. Сиркага қўшиб боғлаш (ҳам) илон ва чаён чаққанига фойда қилади. Бош ва бошқа аъзоларда совуқдан бўлган оғриқни босади, тикилмаларни очади, пешобни юрғизади, меъда ва бошқа ички аъзоларни иситади. Агар унинг сувини асал билан қўшиб, ғарғара қилинса, мияни ёмон хилтлардан тозалайди.

Озон ул-фаърнинг чўпини тикан кирган аъзога боғланса, тиканни чиқаради, аммо қовуққа зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси — семизўт ёки баргизуб.

Аруз (гуруч). Форс тилида биринж, туркда тузған,

ҳинд тилида човал дейлади. У биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Баъзилар уни совуқ-қуруқ дейдилар. Аруз қабзият пайдо қилади, қизил биринчининг қабз қилиш хусусияти кучлироқ. Агар уни ювиб, кожира шираси билан пишпирса, ични юмшатади. Оқ гуруч юз рангини тозалайди, баданни семиртиради, ammo қўланжи бор одамга зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси — янги сут ёки ёр. Баъзиларнинг айтишича, асал ва қизил шакар ҳамдир.

Жолинуснинг айтишича, сут билан пиширилгани маънийни кўпайтиради.

Дисқуридус айтадики, гуруч қорин, буйрак ва қовуқдан қон оққанда фойда қилади. Бачадон бўғилиши касалига ҳам жуда фойдалидир. Гуручни сиркадан тайёрланган нарсалардан кейин ейиш керак.

Аржувон (арғувон). У форс тилида арғувон дейлади. Бу дарахтнинг гули истеъмол қилинади. У совуқ ва қуруқ. Унинг плдиз пўстини қайнатиб ейилса, қустиради. Аржувон чўпининг кули қошга суртилса, қора мўйни ўстиради. Гулини ичиш хуморни тарқатади.

Ароқу (қорамуғ). Форс тилида сиёҳак, туркийда қорамуғ дейлади. У қора, думалоқ, қаттиқ дон бўлиб, ёсуман ва бошқа нарсаларнинг орасида учрайди. (Ароқунинг) унни сирка ва сув билан қориб, 6 соат офтобга қўйиб, кейин иссиқ ва қаттиқ шипша боғланса, юмшатади ва оғриқни босади.

Арнаб (қуён). Қуён форс тилида харгуш, туркийда товушқон, ҳинд тилида салхур дейлади. Унинг гўшти савдовий қуюқ қон пайдо қилади. Иссиқ ва қуруқ (ҳисобланади). Унинг қовурилгани заҳарларни қайтаради, пчак шилинишида ҳам фойда қилади. Қуённинг мияси касалликдан кейин пайдо бўладиган титроққа фойдалидир.

Буқрот айтадики, агар қуённинг калласини куйдириб, айиқ ёғи билан қўшиб суртилса, тулки касаллигида мўйни ўстиради. Унинг панирмоясини туз, ёғ ёки асал билан қориб, сирка билан ейилса, тутқаноққа фойда қилади. Агар туғмайдиган аёл пок бўлгандан кейин (қуён) панирмоясини кўтарса, худо пзни билан ҳомиладор бўлади. У барча заҳарларга, айниқса илон чаққанига қарши тарққдир.

(Қуён) гўштининг ислоҳ қилувчиси зираворлардир.

Арастунинг айтишича, қадимгилардан бирининг гашига кўра, қуён сийнасини қуритиб, янчиб ейилса, туғмайдиган аёл ҳомиладор бўлади. Унинг мойгини еса ҳам шундай бўлади.

Исфидож (упа). Форс тилида сапидо, туркийда упа дейилади. У иккинчи даражада совуқ ва қуруқ. Жолинус айтадики, агар уни гул ёғи билан қўшиб суртилса, яраларга, тошмаларга ва «илон касаллигига»га фойда қилади.

Қалайдан олинадиган сапидони денгиз чаёни ва аждаҳо тишлаган жойга суртилса, фойда қилади. Агар қўрғошин уласини дориларга қўшиб кўзга суртилса, кўз оғриғи ва унинг яраларини тузатади.

Унинг ислоҳ қилувчиси қанд ва араб елимидир. Жолинуснинг айтишича, сапидонинг бадали қўрғошин чирки, куйдирилган қўрғошин ва сиркадир.

Исфанох (исмалоқ). Закариёнинг айтишича, у мўътадилдир. Кўкрак дағаллашганда фойда қилади, ични юмшатади. Мўътадил бўлгани учун иссиқ ҳам совуқ мижозлиларга тўғри келади. Шайхнинг айтишича, биринчи даражада совуқ ва хўл. Яхши озиқлантиради, ювиб, тозалаш хусусиятига эга. Сафронни кўчиради, қондан бўладиган бош оғриғига фойда қилади. Баҳрин айтадики, ундан тайёрланадиган овқат барча кўкрак касалликларига, масалан, йўтал, кўкрак дағаллиги ва шишларига, сийдикнинг куйдириб чиқишига ва иситмаларга фойда қилади.

Шарифнинг айтишича, уни узоқ вақт еб юриш томоқ оғриғи, доимий назла, доимий тумов, кўкрак ва ўпка касалликлари, қон ҳамда сафродан бўладиган касалликларга фойда қилади. Унинг бадали — арпа уни.

Асад (шер). У форс тилида шер, туркийда арслон, хинд тилида сер дейилади. Қурра айтадики, шер ёғини белга, сонга, сон тагига, олат атрофларига суртилса, шаҳвоний қувватни кучайтиради. Шер терисига ўтирилса, ниқрис (подагра)га ва бавосилга фойда қилади. Айтишларича, шер оловдан ва хўроз овозидан қочади.

Исқил ва унсал (денгиз пиёзи, ёввойи пиёз). Форс тилида ёввойи пиёз шундай аталади. У сичқонни ўлдирди, дейдилар. Наргис орасида кўп бўлади. Иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Агар «тулки касали»га суртилса, фойда қилади. Тутқаноқ ва савдога ҳам фойдаси бор, дейдилар. Кўзни ўткирлаштиради, эски нафас қисини ва эски йўталларга фойда қилади, истисқога ҳам фойдаси бор. Баҳрин айтадики, унинг сиркасини қўтир, баҳақ ва темиратки (касалликлари) дориларига қўшиб ишлатилса, фойда қилади. Шарифнинг айтишича, унсални қовуриб, ўзига 6 ҳисса миқдордаги туз билан қўшиб, икки миққолдан ейилса, гализ хилларни суриб чиқаради.

Унинг бадали — вазининг $1/3$ ча келадиган игир, яна унинг $1/3$ ча миқдорда ҳамомодир.

Усрунж (Рум райҳони). Уни устухудус, «Мувофиқ ул-арвоҳ», яъни «руҳни яхшиловчи» ҳам дейдилар. Унинг мазаси бироз таҳир ва ўткир. Дисқуридуснинг айтишича, қайнатмаси зуфо каби кўкрак оғриғини тузатади. Жоли-нус айтадики, (усрунж) бадандаги барча ташқи ва ички аъзоларни кучайтиради, тозалайди ва тиқилмаларни очади. Мосаржавайҳ айтади: у иккинчи даражада қуруқ ва пссиқ. Закариёнинг айтишича, балғам ва савдони суриб чиқаради, мунтазам истеъмол қилиб турилса, меланхолия ва тутқаноқни даф қилади. Унинг бир ичими 2—3 дирам бўлади. Агар сиканжубин билан ичилса, яхши бўлади, асалга қориб ейилса, мияни тозалайди. Шайхнинг «Юрак дорилари»да айтишича, унинг хосиятларидан бири мия ва юракдан савдони сиқиб чиқаришидир. Дилни хурсанд қилади ҳамда дил ва мияда бўлган руҳ жавҳарини тозалайди, хилтларнинг чириши олдини олади, сийдик аъзоларини кучайтиради. (Усрунжни) тоза шароб, сиканжубин ва озгина туз билан кўшиб ичилса, ични суради. Сафроли кишиларни кустиради ва ташна қилади.

Шарифнинг айтишича, уни янчиб ейиш бош қалтирашига фойда қилади. Бошқа (табиб)нинг айтишича, бирор кишини заҳарли ҳайвон чаққан бўлса ёки заҳар ичган бўлса, устухудусни ичиш фойда беради.

Унинг бадали — ўз вазнича олинган фаросийун ёки девпечакдир.

Ос (мирт дарахти). У форсий ва кобулий тилида мурд дейилади. У иккинчи даражада қуруқ ва совуқ. Ос ични боғлайди, аъзолардан қон ва тер чиқишини тўхтатади. Унинг қайнатмасини қуйилса, синган аъзоларга фойда қилади. Тутатилган (ос) бадан ҳидини ёқимли қилади, оловдан куйган жойга сепилса ҳам фойда етқизади. У жигар шишлари ва юрак ўйнашини даф қилади, меъдани бақувватлаштиради. Унинг уруғи «ҳабб ул-ос» дейилади, йўтал ҳамда назлага фойда қилади.

Набийи арабий алайҳиссалом айтадики, Одам алайҳиссалом жаннатдан уч нарса туфайли чиқарилганлар. Булар: жаннат аҳли таомининг саййиди бўлмиш буғдой, дунё хушбўйларининг саййиди бўлмиш ос ва дунё меваларининг саййиди бўлмиш хурмодир. Яна Мусо алайҳиссаломнинг ҳассалари ҳам ос чўпидан бўлган экан, Одам алайҳиссалом эса уни жаннатдан олиб чиққан эканлар.

Муаллиф айтади: «Ос уруғи ични боғлайди, иситма ва ич кетишда яхши ичимлик ҳисобланади. Ос (мурд) чаён ва қорақурт чаққанда фойда беради. Осни ҳидлаш пссиқ ва ҳўл буғга фойда қилади. Унинг суви кўзга тор-

тилса, кўзга қувват беради, сув оқишини кетқизади. Агар ос қайнатилган сувга ўтирилса, йўгон ичак ва бачадон чиқишига фойда қилади».

Шайх «Юрак дорилари»да айтадики, у юрак уришида ва заифлигида фойда қилади, мўйларни ўстиришда ҳам фойдаси катта: унинг ёғи мўйларни қора қилиб ўстиради. Унинг тутуни бачадондан қон оқишини тўхтатади. Унинг уруғи ташналикни босади ва қушишни тўхтатади. Оснинг бадали — тут барги, зирк ширасидир.

Асорун (ёввойи нордин). У жуда фойдали дорилардан ҳисобланади. Жолинус айтади: «Унинг илдизи фойдали, илдизининг қуввати игирнинг қувватига тенг, ҳатто ундан ошиқроқ ҳам».

Айтишларича, сийдик ва ҳайз қонини юргизади. Унинг етти мисқоли асал суви билан ичилса, харбах каби ични суради.

Шайхнинг айтишича, тиқилмаларни очади ва барча ички аъзолардаги оғриқни босади. Талоқ қаттиқлигида фойда қилади, буйрак ва қовуқ фаолиятини кучайтиради.

Шариф айтадики, агар (асорун) асал билан ичилса, маниини кўпайтиради ва совуқ аъзони иситади.

Баҳрин айтади: «(Асорун) меъда ва жигарни иситади ҳамда рутубатларни сийдик орқали сиқиб чиқаради».

Исо ибн Мосонинг айтишича, асоруннинг бадали — ярим вазнича олинган игир. Закариёнинг айтишича, асоруннинг бадали — тенг вазнда олинган ёввойи зира ва $1/3$ вазндаги игирдир.

Уштурғоз (сассиқ қаврак илдизи). Хуросонда уштурғоз дейилади. Бу анжудонга ўхшаш тиконнинг илдизи бўлиб, унинг мазаси ўткир. Ибн Мосавайхнинг айтишича, анжудонга нисбатан иссиқ ва қуруқ бўлади. Масиҳнинг айтишича, иккинчи даражада иссиқ ва учинчи даражада қуруқ.

Басрий айтади: «(Уштурғоз) тўрт кунда бир тутадиган иситмага фойда қилади. Унинг қуввати ҳамма таъсирларда анжудонникига тенг».

Закариё айтади: «(Уштурғоз) сирка билан ишлатилса, таомга бўлган иштаҳани очади ва ҳазмга ёрдам беради».

Шайхнинг айтишича, меъдани бақувват қилади ва тозалайди.

Ушлон (ишқор). Қобулда у ўшлон дейилади. Кўп мамлакатларда кир юувчилар унинг ёрдамида кир ювадилар. У учинчи даражада иссиқ ва куйдирувчи.

Закариё айтадики, унинг янгиси тозаловчи ва тиқил-

маларни очувчи бўлади, ортиқча этларни ейди. Шайх айтади: «Ушноп турли хил бўлади. Энг яхшиси — яшил, оқ ва латифдир. Унинг ярим дирамни сирка билан истеъмол қилинса, қийналиб сийишда фойда қилади. Унинг беш дирами ўлик ёки тирик ҳомилани туширади. Форсий ушнопнинг ярим дирами ҳайз қонини ҳайдайди, уч дирами истисқо моддасини сиқиб чиқаради, унинг ўн дирами эса ўлдирувчи заҳар бўлади».

Ушна. Уни кирбаспоя ва дуввола ҳам дейилади. У дуб, санобар, ёнғоқ ва бошқа дарахтлардан олинади. Унинг яхшиси оқ рангли ва хушбўй бўлади, кейин осон янчилади.

Жолинуснинг айтишича, иссиқ ва совуқликда мўътадилдир. Ҳунайннинг айтишича (эса), биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Ушнанинг тутуни тутқаноқ ва бачадон бўғилишида фойда қилади. Агар уни қайнатиб, сувига ўтирилса, ҳайзни юрғизади ва бачадон оғриғига фойда қилади. Юрак уриши ва меъдага ҳам фойдаси бор. Юракни бақувват қилади, бачадон тиклмаларини очади, агар қўйиб боғланса, иссиқ шишларни қайтаради, бўғимлардаги қаттиқликларни юмшатади.

Ушшақ (қаврак елими). Бу ал-лазоқ уз-заҳаб (олтинни ёпиштирувчи), Хуросонда кандал, Кермонда уштарак дейилади. Бу елимнинг бир туридир.

Жолинус айтади: «Ушшақни қўйиб боғланса, қулғуна ва бошқа шишларни қайтаради». Дисқуридус айтади: «(Ушшақ) юмшатувчи, эритувчи ва қиздирувчи ҳисобланади. Уни ичилса, ични юрғизади, агар сиркада эритиб, талоқ ва жигар шишларига қўйилса, уларни тарқатади. Асал, зифт ва зайтун ёғи билан қўшиб боғланса, бўғимлардаги қотиб қолган чиқиндиларга фойда қилади».

Ҳасан ибн Ҳасан айтади: «(Ушшақ) яралардаги сасиган этни ейди ва янги эт ундиради». Шайхнинг айтишича, у иккинчи даражанинг охирида иссиқ ва биринчи даражада қуруқ. Қуритувчи ва эритувчи хусусияти бўлиб, ёмон яраларга фойда қилади. Қориндаги ўлик ёки тирик болани туширади. Агар уни сирка билан қўшиб, одатдаги қаттиқ шишга суртилса, жуда фойда қилади. Баҳрин айтадики, агар ушшақни сувда эритиб, томоқ чайилса, томоқдаги балғамни эритади ва мияни тозалайди. Агар уни ичилса, елни ҳайдайди ва бел оғриғига фойда қилади.

Ушшақнинг бадали — асалари инининг чирки ёки оқ ханталнинг жовшир билан аралашмаси.

Ашрос (сирач). Форс тилида сирини дейилади, чунки

маҳспдўзларнинг елими шунинг илдизидан олинади. У иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Уни балғамли шишлар ва «тулки касали» да суртилса, фойда қилади. Агар янчиб ичилса, пешобни ва ҳайз қонини ҳайдайди, бироқ меъдани бўшаштиради. Унинг пслоҳ қилувчиси — гулқанд.

Муаллиф айтадики, агар сиришнинг эрта баҳорда чиқадиган барги пишириб ейилса, ҳайзни ҳайдайди, жигар ва талоққа фойда қилади.

Асл ал-қасаб (қамиш томири). Форс тилида най илдизи дейилади. Агар уни янчиб, темир қадалган аъзога боғланса, уни чиқаради. Сирка билан қўшиб, бўғим оғриғига суртилса, фойда қилади. Агар най илдизи кулни хина билан қориб, бошга боғланса, сочни ўстиради ва мустаҳкамлайди.

Асл ал-кабар (ковул томири). Форс тилида у бихи кабар дейилади. Жолинус айтади: «У учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Агар уни сирка билан қўшиб, қулғунага боғланса, фойда қилади, шунингдек ирқуннасо ва бавосилга ҳам фойдаси бор».

Ковул томрининг пўстини сирка билан қайнатиб, (қайнатмага) оғиз чайилса, совуқдан бўлган тиш оғриғига фойда қилади. Агар сирка билан эзиб, секил ва баҳаққа суртилса ҳам фойдалидир. Агар сирка билан ичилса ва сирка ҳам асал билан суртилса, талоқ ва ёнбош оғриғига даво бўлади, ҳайзни ҳайдайди. Ёмон яраларга янчиб қўйилса ҳам уларни тuzатади, қаттиқ шишларни йўқотади, балғамни суради, лекин қовуққа зарари бор. Талоққа ишлатишда унинг бадали сассиқ қаврак елими билан сикашжубин. Умуман ковул илдизининг бадали — юлгун.

Асл ур-руммон (анор томири). Форс тилида бихи анор дейилади. Шариф айтади: «Ширин анор илдизининг пўстидан шарбат тайёрлаш учун унинг 20 мисқолига тўрт коса сув солиб, сопол идишда бир коса қолгунча қайнатилади ва сузилади. Олдин ярим мисқол қанд еб, устидан ҳалиги қайнатма ичилади, бошқа ҳеч нарса емасдан бир неча қадам юрилади, шунда қовоқ уруғисимон гижжаларни туширади».

Афюн. Бу кўкнорнинг елиמידир. Баъзилар унинг шираси дейдилар. Афюннинг яхшиси иссиқ сувда тез эрийди ва офтобда тез юмшайди. У тўртинчи даражада совуқ ва учинчи даражада қуруқ. Уни суртилса, барча оғриқларни босади. Агар афюнни плитилган тухум сариги билан қориб, подаграга суртилса, оғриқни босади.

У яхши ухлатади. Афюёни гул ёғи ва заъфарон билан қўшиб, қулоққа томизилса, оғриқни қолдиради.

Афюнни гул ёғи билан ишлатилса, бош оғриғини бо-сади, лекин ундап икки дирам ичилса, ўлдиради. (Афюндан) заҳарланншнинг давоси — мурч, долчин, қундуз қири. Яна эски шаробдан кўп ичирилади. Ҳаммом ва ёғли таом ҳам унинг заҳрини қайтаради.

Соҳибби «Минҳож»нинг айтишича, афюннинг ислоҳ қилувчиси — ҳинд уди ва игир. Унинг бадали — ўз вазнига уч ҳисса миқдордаги бангидевона уруғи ва ўз вазнича луффоҳ (мандригора) уруғидир.

Афсантин (эрмон). Афсантин Кобулда мастор, туркий тилда эрмон дейилади. Бу бўйи 1,5 газ ёки ундан ортиқ-кам бўладиган ўсимлик. Унинг поясидан кўп шохлар чиққан бўлиб, тагидан учигача барг билан қопланган, гули сариқ, мазаси аччиқ ва буриштирувчи бўлади, барги эса оқ. Жолинус айтади: «(Афсантиннинг) хиллари кўп, яхшиси — румийси, Кобулники ҳам яхши. У қанча аччиқ бўлса, шунча яхшидир. Унинг бир тури борки, барги ва гули бошқа турларига қараганда майдароқ бўлади. Бошқаларининг ҳиди ёмон бўлса ҳам, бу туриники ундай эмас. У меъда ва жигар пишларига фойда қилади. Унинг ҳамма қисми қуритувчи, кучайтирувчи, қиздирувчи ва тозаловчи бўлиб, меъдадаги сафроли хилларни тортиб чиқаради, бодларни ҳайдайди. У биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Унинг усорасп (ўсимлигидан кўра иссиқроқ бўлади. Дисқуридус айтади: «Агар (афсантинни) асал билан қўшиб, кўтарилса, ҳайзни ҳайдайди, агар мум ва хина ёғи билан қўшиб, бел, меъда, жигарга қўйиб боғланса, улардаги эски оғриққа жуда фойда қилади».

(Афсантин) юз керкиши, бадандаги пишлар ва мижоз бузилишининг бошланишида ҳам фойдали бўлади.

Мажҳул айтади: «Агар афсантин ичилса ёки қўйиб боғланса, бавосил, орқа тешик ёрилиши, кўз милкларининг қаттиқлашишида фойда қилади. «Баҳрин айтади: «(Афсантин) меъдани кучайтириб, ўткир хиллардан тозалайди, иссиқ бўғим оғриқларига ҳам фойдали. Агар сирка билан қўшиб боғланса, талоқ оғриғига фойда қилади». Муаллифнинг айтишича, агар афсантин илдизини қайнатиб ичилса, юз кўпчиши, жигар, ичак ва талоқ касалликларига жуда фойда қилади, бу тажрибадан ўтган. Шариф айтади: «Афсантиннинг бадали ўз миқдорича олинган асорун ва ярим вазнича сариқ ҳалила».

Афитимун (девпечак). Жолинус айтади: «Афити-

мун) учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Унинг яхшиси — қизили». Ибн Харрад айтади: «(Афитимун) савдони кўчириб ҳайдашда ниҳоятда кучлидир. Уни афсантин билан қўшиб ичган кўп кишилар меланхолиядан халос бўлганлар. Унинг ўзини ичпш ҳам фойдали. (Бунинг учун) унинг уруғини янчиб, элаб, 10 дирами юпқа латтага тугилади, 30 дирам шаробга солиб, тунда томга қўйилади, эрталаб латтани ишқаб, сиқиб қўйилади ва устига 1 уқия бинафша шароби ва бир неча томчи болом ёғи солиб, аралаштирилади. Шунини наҳорга ичилса, савдони суради ва меланхолияни даф қилади».

Шайх айтади: Афитимун тутқаноққа фойда қилади. Кўп қайнатилса қуввати йўқолади. «Закарпёнинг айтишича сафрони суришда афитимуннинг бадали ўз вазнича олинган турбит, 1,5 вазнича Рум райҳони ёки 1,5 вазнича миқдорда тоғжамбил».

Афъо илони. Форс тилида мори афъо, туркийда афъо илони дейилади. Жюлинус айтади: «Афъонинг гўшти иссиқ ва қуруқ бўлиб, ейилганда баданни тозалаб, чиқиндиларни тери сиртига чиқариб, ҳайдайди. Моховга ҳам яхши фойда қилади. Ҳикоя қилдиларки, афъо илони хумдаги шаробга тушиб қолибди. Баъзи одамлар бунини билмасдан ичганлар. Хум ичида ўлган афъони кўргандан кейин ниҳоятда қўрқиб, кўп қусганлар. Улардан бирида мохов пайдо бўлган эди, (шунинг учун) уни ўзларига қўшмас эдилар. «Бу одамнинг яшашидан ўлгани афзал, шу шаробни ичиб, ўлсин», — деб, шу шаробни унга бердилар. У одам эса билмасдан ичди, натижада унинг бадани шишди ва терисидан турли чиқиндилар чиқа бошлади. Шундай қилиб, у (одам) дардидан халос бўлди. «Жюлинус яна айтадики, яна тўрт киши ўлайлик, деб шу йўсинда ичига афъо тушиб қолган таом ва шаробдан истеъмол қилганлар, бироқ улар ўлмадилар ва дардларидан халос бўлдилар».

Шайх айтади: «(Афъо) баданни бақувват қилади, ҳислар ва ёшликни сақлайди. Агар хом афъони эзиб, ўзи чаққан жойга боғланса, жуда фойда қилади. Аммо плон гўштини кўп ейиш баданни яра қилиб, бузади».

Ақит (қурут). У форс тилида қурут ва панир дейилади. У совуқ ва қуруқ. (Ақит) ичпи боғлайди ва қабзият пайдо қилади, айниқса, қовурилгани кеч ҳазм бўлади. Унинг ислоҳ қилувчиси — гуланжубин.

Ақоқиё (араб акациясининг елими). Ақоқиёнинг яхшиси — хушбўй, ранги яшилга мойил бўлгандир. Унда ўткирлик бўлиб, ювилса, ўткирлиги кетади.

Али ибн Аббос айтади: «(Ақоқиёни аёллар олдиға) кўтарса, қон оқишини тўхтатади, совуқдан ёрилган жойларға ҳам фойдаси бор. Уни қўйиб боғланса, бачадондаги тошмаларға фойда қилади ва орқа тешиқдаги тошмаларни ҳам қайтаради. Агар уни тухум оқи билан қўшиб, оловдан куйган жойға суртилса, пуфакча чиқармасдан тузатади. Иссиқ шишларға суртилса ҳам уларни қайтаради. Унинг бадали — қайнатиб қуритилган жингак».

Уқҳавон (бобуна, мойчечак). У форс тилида говчашм, Шерозда уни бобунаи гов ҳам дейилади. У бобунанинг бир тури бўлиб, унинг яхшиси — барги яшил, гули оқ, гулининг ўртаси сариқ ва мазаси аччиқ бўлганидир. Унинг бир тури борки, гули оқ бўлмасдан, сариқ бўлади. У иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ бўлиб, жигардаги тиқилмаларни очади ва рутубатларни эритиб, тарқатади. (Уқҳавон) сиканжубин ва туз билан ичилса, савдони суради, буйрак тошини майдалайди, оқма яраларға фойда қилади, бачадон қаттиқлигини тарқатади. Агар унинг сувида ўтирилса ёки ундан кўтарилса, ҳайзни ҳайдайди.

Икки ул-малик (қашқарбеда). Бу ярим ҳалқа шаклидаги барглардан иборат бўлиб, ичида ўруғи бўлади. Яхшиси — ўруғи сариқ бўлганидир. У биринчи даражада иссиқ ва қуруқ. Кучли эритиш хусусиятига эга. Агар эрмон билан қўшиб, жигар, талоқ ва бошқа ички аъзоларға қўйиб боғланса, фойда қилади. Унинг янгисидан сиқиб олинган сувни майшухтаж билан ичилса, хилтларни эритади. Унинг бир ичими — бир дирам.

Агар (қашқарбедани) шароб билан қайнатиб ичилса, меъда оғриғини кеткизади, бўғимдаги қаттиқ шишларни юмшатиб, тарқатади, лекин моякка зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси — асал. Бадали — ўз вазнича олинган обуна ёки ярим вазнича миқдорда анжир барги, ёки ўз вазнича фаросийун.

Акитмакит («бургут тоши», азтит). Шерозда уни хусийан иблис дейдилар. У мускат ёнғоғи қатталигидаги тошга ўхшайди, агар думалатилса, ичидаги мағзи ҳам қимирлайди. Баъзиси силлиқ, қаттиқ, бироқ енгил бўлади, чақилса, тахир таъмли мағзи чиқади. Агар (акитмакитни) ҳомиладор аёл ёки бирор ҳайвоннинг остига қўйилса, осон туғади. Сонига боғланса ҳам туғиши енгиллашади. Агар уни янчиб, аёл сути билан қориб, бир парча юнг билан кўтарилса, туғмайдиган аёл ҳомиладор бўлади. Шариф айтади: «Қимки уни қўлида ушлаб турса, душман уни енголмайди. Мевали дарахтга боғланса, ме-

васи тўқилмайди». Абу Ҳанифанинг айтишича, акитма-китнинг бадали — пионгул.

Алйа (думба). Уни форс тилида дунба, туркийда қуйруқ дейилади. У иссиқ ва ҳўл бўлиб, кеч ҳазм бўлади. Агар уни эзилган асабга қўйиб боғланса, фойда қилади. Меъда фаолиятини кучайтиради, қаттиқ шишларни эри-тиб, тарқатади. Унинг ислоҳ қилувчиси — запжабил, мурч, долчин, обкома.

Амлаж (омила). Уни форс тилида омила, ҳинд тилида низ / ейилади. Унинг яхшиси — қора ва тўла бўлгандир. У иккинчи даражада совуқ ва қуруқ.

(Амлаж) меъда, юрак ва асаб фаолиятини кучай-тиради, бавосилга фойда қилади, хотира ва зеҳни кучай-тиради, аксар аъзоларни бақувват қилади. Омила суви билан хица сочни қорайтиради. Агар 2,5 дирам омилани янчиб, чучук сувда қайнатилса ва 2 соатдан сўнг сузиб, 3 мартадан кўзга томизилса, кўздаги оқни кеткизади Унинг бир ичими 3 дирам. (Амлаж) талоққа зарар қила-ди. Унинг ислоҳ қилувчиси — асал, бадали эса омила ширасидир.

Анбарборис (зирк). У форс тилида зирк дейилади. Шерозда зириш, Кермонда зориж дейдилар. Унинг яхши-си — пишгани ва қора ранглигидир. У иккинчи даражада совуқ ва қуруқ. Сафрони ҳайдайди, дил, меъда ва жигар-ни бақувват қилади. Қусиш ва ташналикни кеткизади. Ичак шилинишида ҳам фойдаси бор. Жигар совуқлиги-дан бўладиган ич кетишда сумбул билан зирк тенг миқдорда аралаштириб берилса, ични боғлайди. Зиркнинг бадали — ўз вазнича гул уруғи ва ўз вазнича сандал.

Анисун (Рум арпабодийни). Форс тилида бодёни Румий дейилади. У икки хил бўлиб, Румийси нонхоҳга, бошқаси кардамонга ўхшайди. Яхшиси Румийси бўлиб, учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. У пешобни юргизади, қорин ва бошқа жойлардаги елларни ҳайдайди, ҳайз қо-ни ва терни чиқаради. Агар бошни унинг буёғига тутиб турилса, совуқ бош оғриғи ва назлага фойда қилади. (Анисун) жигар тиқилмаларини очади, шаҳватни кўз-гайди, жониворлар заҳарининг зарарини қайтаради. Агар уни гул ёғи билан аралаштириб кўзга томизилса, кўз оғ-ригини йўқотади. У истиқо, меъда дамлиги ва қорин қулдурашига ҳам фойда қилади. Эски иситмаларга ҳам фойдаси бор. Муаллифнинг айтишича, (анисун) жигар, қовуқ, буйрак ва бачадон тиқилмаларини очади. Агар ян-чиб, тишга сепилса, ҳидини йўқотади. Анисуннинг бада-ли — укроп уруғи ёки қора зира.

Инфаха (панирмоя). Форс тилида панирмоя дейилади. Барча панирмоялар иссиқ, қуруқ, суюлтирувчи, тарқатувчи бўлиб, ҳаммасида тарёқлик хусусияти бор. (Бу ерда) айримларининг хусусиятлари ҳақида гапирамиз.

Инфаҳат ул-наб (қуён панирмояси). Уни сирка билан ичилса, тутқаноққа фойда қилади. Унинг ярим мисқоли барча ҳашоротларнинг чаққанига тарёқ бўлади. Беруний айтади: «Унинг бир қиротини шароб билан қайнатиб ичилса, илон, чаён ва бошқа газандаларнинг чаққанига фойда қилади».

Агар аёл эркак қуённинг панирмоясини шароб билан ичса, ўғил туғади. Агар урғочи қуённикини ичса, қиз туғади. Агар ундан бир боқила миқдордагиси шароб билан истеъмол қилинса, тўрт кунлик иситмага фойда қилади. Бу тажрибадан ўтган. Агар (қуён панирмоясини) болаларга ичирилса, тутқаноқдан омон бўлади. Агар уни гулхайри ва зайтун ёғи билан қўшиб, тикан ва пайза кирган аъзоларга суртилса, уларни тортиб чиқаради.

Эчки, қўй боласининг, тоғ эчкиси, бузоқ, сигир, қўтосларнинг панирмоялари заҳарли қўзиқорин ва зангоянинг подзаҳри ҳисобланади. Унинг ярим мисқолини сирка билан ичилса, меъдада сут туриб қолишига фойда қилади.

Инфаҳат уд-дуб, айиқ панирмояси, уни ичган одам семиради.

Анзарут (анзирати гўштхўр). Бу ҳинд ва форс мамлакатларида бўладиган бир дарахтнинг елимидир. Дискурдус айтади: «Анзарут кўздан оқиб тушадиган рутубатларни тўхтатади, синган жойларга боғланса, фойда қилади, жароҳатлардан эт ундиради. Асал билан қўшиб ишлатилса, жароҳатларни тозалайди. Агар уни тухум оқи ва аёл сути билан қориб, қуритиб, янчиб сепилса, кўз оғриғини тузатади. «Беруний айтади: «Анзарут ёпишқоқ балғамни суриш хусусиятига эга. Унинг бир ичими 1/2 дирамдан 1 дирамгача бўлиб, бошқа дорилар билан аралаштириб ишлатилади. Алоҳида ичилса, зарар қилади». «Ҳасан бнн Ҳасаннинг айтишича, у ўзининг ични суриш хусусияти туфайли кўзга фойда қилади, бўғимлар, ёнбош, сондан қуюқ балғамларни тортиб, ҳайдаб чиқаради. Сафрони ҳам бирмунча ҳайдайди. Анзарут зарарининг ислоҳ қилувчиси — турбут, ҳалила, эрон қавраги сабр, ушшоқ, яҳуд муқли ва боғ петрушкасининг уруғи.

Аҳлилаж асфар (сарик ҳалила). Форс тилида ҳалила зард дейилади. Унинг яхшиси тўла бўлгандир. У биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. Сарик

ҳалилани кўзга тортилса, сув оқишини босади. Уни ичип хафақонга фойда қилади. У бироз балғам билан сафрон суради. Ивитилганининг бир ичими 7 дирамдан 10 дирамгача. Ивитилмаганининг (бир ичими) 2 дирамдан 5 дирамгача.

Аҳлилаж асвад (қора ҳалила). Форс тилида ҳалилаи сиёҳ дейилади. Пайғамбар алайҳиссалом айтибдурларки, сиз қора ҳалилани ичинг, у жаннат ўсимликларидандир. Унинг мазаси аччиқ, лекин ҳамма дардингизга шифо бўлади.

Жолинус айтади: «У биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. У ранги тозалайди, мохов, талоқ оғриғи ва бавосилга фойда қилади, савдони суради. Қовурилгани ични боғлайди. Агар кўзга тортилса, кўриш қувватини кучайтиради. Унинг ивитилганидан бир ичими 5 дирамдан 7 дирамгача, ивитилмаганидан эса — 3 дирамдан 5 дирамгача. (Қора ҳалила) жигарга зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси асалдир. Қора ҳалиланинг бадали Кобул ҳалиласи».

Аҳлилажи кобулий (Кобул ҳалиласи). Унинг яхшиси гуласи бўлиб, сувга чўқади. У совуқ ва қуруқ. Ақл ва эслаш қобилиятини оширади. Бош оғриғи, истисқо ва эски иситмаларни кеткизади. Унинг қовурилгани ич кетишига фойда қилади, қовурилмагани эса балғам ва савдони суради. Унинг ивитилганидан бир ичими 1 дирамдан 10 дирамгача. Ивитилмаганидан эса 2 дирамдан 5 дирамгача.

Ишланган ҳалила меъда ва таом ҳазминни кучайтиради, балғамли тиқилмаларни очади, тиш илдизларини бақувват қилади, бавосилга ҳам фойдаси бор. Агар бир йилгача ҳар куни ҳалилани истеъмол қилиб турилса, сочининг қоралигини сақлайди. (Лекин) бошга зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси — асал. Кобулий ҳалиланинг бадали — ярим вазнича хиёршавбар. Муаллиф айтади: «Ҳалилани гулоб билан эзиб, кўзнинг ташқарисидан суртилса, кўздаги яллиғланиш, қизилликка жуда фойда қилади. Агар ҳалиланинг суви билан қоғоз устига ёзилса, ҳеч нарса кўришмайди, агар қоғозни купорос суви билан ҳўлланса, ёзув пайдо бўлади».

Иййал (тоғ эчкиси). У форс тилида бўзи кудий, туркийда эчки, ҳинд тилида хурхур дейилади. У тўрт хил бўлади. Бир хили булоқ бўйлариди ва сув қирғоқларида учрайди. Унинг юнги сариқ бўлиб, иййалларнинг энг латифи ҳисобланади. Иккинчи хили Уймои, Баҳрайн тоғларида бўлади. Бошқа хили совуқ тоғларда учрайди ва

у ваал дейилади. Яна бир бошқа тури бақар ал-ваҳший, яъни тоғ сигири дейилади. У Хутондаги Бомён тоғлари этагида бўлади. Иййалнинг эркаги касал бўлиб қолса, илон ейди ва шифо топади. У бурнини илон инининг оғзига қўйиб, худди магнит темирни тортгандек тортади. Эчки илонни егач, унинг ичида бир ўткирлик ва кўзида кўйиб, ачишини пайдо бўлади ва кўзидан ёш оқа бошлади. Кўзининг олдида бир тешик бор. Шу тешикка кўзининг сувидан бир чирк тўпланади, мана шу чирк заҳарларни қайтаришда энг аъло тарёқ ҳисобланади, яъни заҳар ичган, газанда чаққан кишига фойда қилади. «Минхож» эгаси айтади: «Баъзи ҳайвонларнинг, айниқса тоғ сигирининг думида заҳар тўпланади, шунинг учун унинг думи ўлдирадиган заҳар ҳисобланади. Шу сабабдан у ҳайвонни икки киши сўяди: бири бошини, иккинчиси заҳарли думини кесади». Жолинуслининг айтишича, унинг гўштидан суст ҳазм бўладиган қуюқ қон пайдо бўлади. Шайхнинг айтишича, уларнинг гўшти ғализ бўлиш билан бирга меъдадан тез ўтиб кетади. Закариё айтади: «Яхшиси уни сўйган заҳоти гўштини ёғ билан ҳил-ҳил қилиб пишириш керак, (егандан сўнг) устидан анжир шароби ва асал суви ичиш керак». Дисқуридуслар айтади: «Тоғ эчкисининг шохини куйдириб, касиро билан ейилса, қон туффуриш, ичак яралари, эски ич суриш, сариқ касаллиги ва қовуқ оғриқларига жуда фойда қилади. Агар уни бошқа мувофиқ дорилар билан ичилса, ҳайз кетиши, бачадондан эски рутубатларнинг оқиб юришини даф қилади».

Эчки шохини куйдириш йўли: шохни сопол қозонга солиб, усти лой билан сувалади ва олов тагига кўмиб, акация елими сингари ошпоқ бўлгунча қўйилади. Куйгани ярали кўзларга фойда қилади, тишларга ишқаланса, жило беради.

Иййалнинг шохни куйдирилса, газандалар қочади, сирка билан ишлатилса, тиш оғриғини босади. Ошпоқ қилиб куйдирилган шохни сирка билан ичилса ҳамда офтобда песга суртилса, песни йўқотади, талоқ оғриғини қолдиради. Агар мол ёғи билан қориб, қўл-оёқ оғриғига суртилса, оғриқни босади, бола оғзининг чақасига ҳам фойда қилади. Ҳомиладор аёлга унинг шохни боғланса, оғриқсиз туғади.

Ирсо (гулсафсар ва унинг илдизи). Бу гулсафсар илдизидир. Ирсо деб юнон тилида камалакни айтилади. Унинг гули камалак сингари сариқ, оқ, зангори бўлади. Унинг яхшиси қора, қаттиқ, кўп бўғинли, ҳам хушбўй

бўлади. У учинчи даражада қуруқ ва иссиқ бўлиб, фалаж, томир тортишиши ва эски бош оғриғига фойда қилади. Тиқилмаларни енгил равишда очади, агар сепкил ва бошқа доғларга суртилса, уларни кеткизади. Ирсо кўкрак ва ўпкани ғализ хилтлардан тозалайди, ҳайз қонини юргизади, илон чаққан жойга қўйилса, фойда қилади. Балғамли йўталга ҳам ниҳоятда фойдали. Айтишларича, у ўлдирувчи заҳарлар, ўткир ва заҳарли дори-ларнинг зарарини қайтаради. Агар 7 дирам ирсо асал суви билан ичилса, ғализ балғам ва сафрони ҳайдайди ва уйқу келтиради. Жолинус айтади: «Ирсонинг ирқуннасо ва фалажга фойдаси жуда катта. Асал билан бирга кўтарилса, болали туширади. Агар қайнатилганини қулғуна ва қаттиқ шишларга боғланса, уларни юмшатади. Агар уни янчиб, оқма яраларга сенилса, эт ундиради, агар гул ёғи ва сирка билан қўшиб, бошга суртилса, бош оғриғини кеткизади. Ирсо бурунга томизилса, бурундаги бад-бўйликни кеткизади, унинг қайнатмаси тиш оғриғига фойда қилади. Унинг ёғи сирка билан қулоққа томи-зилса, қулоқ оғриғини босади. Ирсо ёғи бавосил шишларининг оғзини очувчидир. Хунайн ибн Исҳоқ айтади: «У ўпкага зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси — асал. Ич кетишида унинг бадали икки ҳисса вазнда олинган мозарийун».

Ақраб (чаён). Форсча каядум, туркийча чиён, ҳиндча бижи дейилади. Дисқуридуснинг айтишича, уни ўзи чаққан жойга боғланса, оғриқни йўқотади. Шарифнинг айтишича, унинг кулини кўзга суртсалар, кўз заифлигини йўқотади. Унинг табиати ҳўл-қуруқдир. Чаённи зайтун ёғида қовуриб, қулоққа томизилса, оғриқни тўхтатади. Ибн Зумарнинг айтишича, ойнанинг тугашига уч кун қолганда чаённи зайтун ёғи солинган идишга қамаб, оғзи беркитиб қўйилса, чаён заҳари ёгга ўтади. Сўнг уни бел оғриғида суркалса, фойда беради, бавосилда суркалса, қуритади. «Минҳож» эгасининг айтишича, чаённинг кули буйрак тошини йўқотади. Чаённи зайтун ёғига қовуриб «тулки касали»га суркалса, қайтадан соч чиқади.

Биттих (қовун). Биттих форсча ҳарбуза, туркийда қовун ва ҳиндча пўст дейилади. Етилиб пишгани латиф жавҳар, хоми эса ғализ жавҳардир. Бироқ ҳар иккови ҳам пешоб ҳайдовчи ҳисобланади. Нақл қилинишича, Набийи арабий айтган: «Ширин қовун гўштни кўпайти-ради, ширин ва бемаза ўртасидагиси ёғни кўпайтиради, бе-мазаси эса бавосилга қарши фойда қилади». Дисқуридус айтади: «Қовун эти пешоб ҳайдайди, кўзнинг иссиқ ши-

шига қарши боғланса, оғриқ қолдиради», Жоллинус айтади: «У ҳўл совуқдир, юзга суртилса, юз доғини йўқотади, жило бериш кучи ўзига нисбатан уруғида кўпроқ. Доимий ейишдан ёмон хилт (сууюқлик) пайдо бўлади. Қовун ейилса ва орқасидан таом истеъмол қилинса, баданга яхши овқат бўлади. Ортиқча ейиш ҳушдан кетишни пайдо қилади».

Айтадиларки, қовун етмиш пиллатга, масалап, мохов, пес, жиннилик кабиларга даво бўлиб, уларни бадандан ҳайдаб чиқаради, танга шифо ато қилади, буйрак ва қоринни ювади, пушт суви ҳамда жинсий қувватни оширади, юз рангини очади ва баданни семиртиради. Шайх айтади: «Қовун меъдада бузилса, заҳарга айланади, бундай ҳолда бирор чора билан уни меъдадан чиқариш зарур. Агар бузилмаса, ошқозонда қандай хилт кўп бўлса, қовун ҳам ўша хилтга айланади». Абул Аббос айтади: «Унинг уруғини янчиб, сув солиб, ишқаб, сўнг ичилса, кўкрак оғриғи ва иссиқ яллиғ билан кечувчи йўтални йўқотади, сафродан юз берган иситма ҳамда жигар иссиқлигига қарши фойда қилади, тикилмаларни очади, буйрак ва қовуқ йўллариини сийдик ҳайдаш орқали тозалайди». Исроиллий айтади: «Унинг янги пўстидан олиб, ҳаммомда юзга суртилса, юз терисини тозалайди. Қовун ҳиди мияга ҳўллик ато қилади. Унинг қуритилган пўстини янчиб, қозонга солинса, қаттиқ гўштнинг тез юмшашига сабаб бўлади». Закариё айтади: «Иссиқ мижозли кишилар қовун еганда (унинг зарарини йўқотиш учун) сиканжубин ичишлари ёки аччиқ анор ейишлари керак. Совуқ мижозлилар эса кундур ёки занжабил ҳазм дорисидан истеъмол қилишлари керак. Қовун ва асални аралаштириб еб бўлмайди».

Биттихи ҳиндий (тарвуз). У икки нав бўлиб, форслар ҳиндувона, турклар ҳарбуз ва тарвуз дейдилар. Закариё айтади: «Тарвуз баданга ҳўллик берувчидир, ундан ширин балғам ҳосил бўлади, куйдирувчи иссиқ иситмага қарши наф қилади, иссиқ мижозни ўзгартириб, тартибга туширади. Суви қон ҳосил қилади».

Фужл (турп). Форс тилида турп, туркийда турма, ҳиндча мули дейилади. Қувватда уруғи биринчи ўринда, сўнгра пўсти, сўнг барғи, кейин эса, танаси туради. Энг яхшиси тоза ва кўм-кўкидир. Жоллинусининг айтишича, турп учинчи даражада иссиқ, иккинчи даражада қуруқдир. Ёввойиси қувватда кучлироқдир. Муаллиф айтадики, овқатдан олдин ейилса, иштаҳани очади, кейин ейилса тез ҳазм қилади. Турп истеъмол қилингандан сўнг, чайн

чақса, заҳари таъсир қилмайди. Дисқуридуснинг айтишича, қайнатиб ейилса, узоқ йиллик йўтални ва нафас олиш йўлларида ўрнашиб қолган шилимшиқ моддаларни йўқотади. Илон чаққан жойга боғланса, фойда беради. Қистиснинг айтишича, буйрак ва қуймич оғриғига фойдалидир. Сутни кўпайтиради. Баданга суркалса, жониворлар чақмайди. Уруги тарёқ кучига эга бўлиб, заҳарга қарши фойдалидир. Турп суви чаёнга томизилса, уни ўлдиради. Табарийнинг айтишича, турп суви сариқ касалини йўқотади. Ибн Зумарнинг айтишича, турп суви ёғ билан ярим қиздирилиб, қулоққа томизилса, оғриқни тўхтатади ва қулоқ оғирлигини йўқотади. Шарифнинг айтишича, турп бошини кесиб, ичини ўйиб, гул ёғи қуйилиб, қулоққа томизилса, оғриқни қолдиради. Агар озроқ шолгом уругини турп ичига солиб, хамирга олиб, чўғ тағига қўйиб, пишгач, уч кун ейилса, буйрак тошини йўқотади. Закариёнинг айтишича, истисқо касалини йўқотиб, ташналиқни сўндиради.

Қасаб аз-зарира (қамиш). Форсча най, туркийда қамиш, ҳиндча кон ва тартир дейлади. Дисқуридуснинг айтишича, дарё ва ариқлар лабида ўсадиган қамишнинг томирини ўқ, тикан ва суяк кириб қолган аъзога боғланса, ўша нарсаларни тортиб чиқаради. Сирка билан суркалса, асаб ва бел оғриғига даводир.

Мишмиш (ўрик). Форс тилида зардолу, туркийда ўрик дейдилар. Жолинус айтади: «Хўл-совуқдир, у шафтолидан яхшироқ бўлиб, меъдада шафтоличалик фасодга айланмайди». Закариё айтади: «Бир кишининг оғзидан бадбўй ҳид келарди, ўрик егач, йўқолди. Ўрик меъдани совитади, ҳароратни сўндиради, саффо ва қон қизишини пасайтиради. Мағзидан олинган ёғ бавосилга қарши фойда қилади. Аччиқ мағзи ҳушдан кеткизади, бунинг учун қустириш керак».

Изоҳлар

Абу Ҳанифа — Абу Ҳанифа Аҳмад ибн Довуд ибн Вананд уд-Динаварий (815 ёки 825—895) — филолог, тарихчи, ботаник; олим. Астрономия, математика ва география билан ҳам шуғулланган.

Али ибн Аббос — Али ибн Аббос ул-Мажусий — эронлик машҳур табиб, 994 йилда вафот қилган.

Анбарилодан — апбар (амбра) ва лодан (ладап) икки нарса, бироқ унинг битта нарса сифатида берилишининг сабаби — ҳидли, тоза анбарнинг назарда тутилишидир.

Ангуза — сассиқ қаврак елими — камедь феруллы воючей.

Анжудон — сассиқ қаврак — ферулла вонючая.

Анзарут — қ. анзирати гўштхўр.

Анзирати гўштхўр — астрагал ўсимлигининг елими.

Араб елими — араб акациясидан олинадиган елим, арабчаси самғи арабий — камедь аравийской акации.

Арасту — қадимги Юнон файласуфи Аристотель (э. аввалги 384—322)нинг Шарқ халқлари тилидаги номи.

Аржуvon — аргуvon дарахти — нудино дерево, багряшник.

Ароқу — қорамуғ (буғдой донлари ичида бўладиган қора дон).

Арпа кашки — арпани сувда қайнатиб қуюлтирилгани.

Асорун — асорун, ёввойи пордин — копитень.

Атрифул — ҳидлича уч мева дегани, бу уч мева омила, ҳалила ва балила.

Аҳиннус — Берунийнинг ёзишича, бу ёввойи ҳолда ўсувчи буғдой бўлиб, у кишилар томонидан сепилмайди, ўз-ўзидаи ўсиб чиқади.

Баврақия сув — ўткир, аччиқ сув.

Балила — иссиқ мамлакатларда ўсувчи, миробалаплар туркумига кирувчи дарахт меваси.

Балодур — балозур — апакардиум аптечний.

Баласон — бальзам дарахти — бальзамное дерево.

Беруний — Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний (973—1048) ўрта аср Шарқининг буюк энциклопедист олими, Хоразмда туғилган.

Бодён — Рум арпабодийени — апис.

Боелиқун — «Баҳр ул-жавоҳир» китобида ёзилишича, бу сурма бўлиб, кўзга равшанлик беради. «Жомийъ» ва «Қонун» китобларида ёзилишича, бу сурма уни ижод қилган подшо номи билан аталган.

Буқрот — Гипократ (эрамыздан аввалги 460—355) қадимий Юнон табиби, табобат илмининг отаси.

Гентиана — жаптиёно — горечавка (илдиз).

Говзабон — лисон ус-савр — воловик.

Дарахт пўкаги — ғориқун — агарик.

Гулангабин (гулашжубин) — гул ва ангабин (асал) сўзларидан ясалган бўлиб, қизил гулнинг гулбарглариин асалга аралаштириб, офтоб тигига қўйиб тайёрланадиган ширинлик.

Дарё кўпиги («Денгиз кўпиги») — внутренняя раковина каракатицы. Алкесон Диоскорида.

Дасткори — жарроҳлик.

Дафна — лавр дарахти — лавровое дерево.

Девпечак — афитимун — повилика.

Дирам — ўлчов бирлиги, бир дирам — 2,975 г.

Дискуридус — Диоскорид Педаний (I асрда яшаган) — Юнов ботаниги ва фармаколог, ҳарбий врач ҳам бўлган. Унинг дори-ларга бағишланган асари Шарқ фармакологияси тараққиётига катта таъсир ўтказган.

Долчин — корица (иссиқ мамлакатларда ўсувчи дарахт қобиғининг ун каби майдалангани).

Доғ — ўлчов бирлиги, бир доғ — 0,495 г.

Ёсуман — масмин (гул).

Жимоъ — жинсий алоқа.

Жингак — харнуб — рожковое дерево.

Жовшир — говшир — опопанакс (говшир ўсимлигидан олинадиган елим).

Жолинус — Клавдий Гален (129—200), Шарқда Жолинус ном билан машҳур бўлган римлик табиб. Антик табобатнинг Буқротдан кейинги йприк назариётчиси.

Закариё — Абу Бақр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий (865—925) — Шарқнинг Ибн Синогача бўлган буюк табиби ва кимёгари.

Зангор — ярь-медянка Си (CH₃COO)₂.

Зангпоя ўсимлиги — шавкарон — болиголов.

Занжаби — имбирь (дарахт томирининг майдалангани).

Зированди мадхарж — юмалоқ зарованд — круглая аристохония (ўсимлик).

Зифт — қитрон — дарахт смоласи.

Зуфо — у икки хил бўлиб, биринчиси зуфо ратб (ҳўл зуфо), русча ланолин, иккинчиси зуфо ёбис (қуруқ зуфо), русча иссоп, хиссоп деб аталади.

Ибн Мосавайҳ — Абу Закариё Яҳё (Юҳанно) ибн Мосавайҳ (774—857) Жуидишопурлик машҳур табиб, Аббосий халифларида сарой табиби бўлиб хизмат қилган. Тиббий асарларни юнов ва сурёний тилларидан араб тилига таржима қилиш ишларининг ташкилотчиларидан бири ҳисобланади.

Иёран фиқро — «Қонунда» ёзилишича, иёраж бу — илоҳий дори демакдир. Фиқро аччиқ деган маънони билдиради. Иёражларнинг тури кўп бўлиб, унинг аччиқ тури иёраи фиқро дейилган.

Иёра ҳабби — қ. иёраи фиқро.

«Илон касаллиги» — арабчаси доъ ул-ҳайъа — соч ва соқолнинг бирданига тўқилиши.

Исо ибн Мосо — IX асрда яшаган таниқли табиб. Марв касалхонасида табиблик қилган.

Ирқи насо (ирқун-насо) — қўймич нервининг яллиғланиши, қўвчиқ.

Исфаноҳ — исмаюқ ўсимлиги — шпинат оғородний.
Исқил (ишқил) — денгиз пиёзи — морской лук. Унсал ҳам денгиз пиёзининг бошқа номи. Ибн Синода бу ёввойи пиёз дейилган.

Иқлимийё — олтин чирки (тўполи).

Катиरो — трагакант (астрогол ўсимлигининг елими).

Касиро — қ. катиро.

Кожира — маҳсар ўсимлиги — сафлор красильный.

Кундур — ладан (ўсимликдан ҳосил бўладиган елим).

Лахлаха — ҳар хил моддаларни қайнатиб, буғини ҳидлаш.

Лимон исли райҳон — бозранжбуя — Melissa.

Ложувард — лянисъ-лазурь (мураккаб таркибли минерал тош).

Майпуктаж — пиширилган май деган маънони билдиради. Бу мусалласли қайнатиб маълум қисмини буғлатиб юборилгани.

Маний — эрлик уруғи.

Мани — ўлчов бирлиги, бир мани — 680 г.

Мастиқи — мастика (ўсимлик елими).

Маъжун — арабла ажл, яъни ҳамир сўзидан олинган. Турли дориларни туйиб, сув ёки асал билан қориб, ҳамирга ўхшатилагани учун шу ном билан аталган. Маъжунларнинг хили кўп бўлиб, улар одада умумий қувватни ошириш мақсадида истеъмол қилинади.

Мақъад — орқа чиқарув тешиги.

Маҳмудан машво — сақамуниё — скаммоний (ўсимлик ширали)

Мисқол — ўлчов бирлиги, бир мисқол 4,25 г.

Моддат ул-ҳаёт — «ҳаёт асоси» дегани.

Мозаринон ўсимлиги — волчье лыко.

Момисо — мачок рогатий (ўсимлик).

Мосаржавайҳ — басралик яҳудий табиби. (661—750 ёки 763—814).

Муаддилот — мўътадил ҳолатга келтирувчи парсалар.

Мурри Маккий — иссиқ мамлакатларда ўсадиган мирра номли дарахтдан олинадиган шира. Маккий сўзи унинг Макка шаҳридан келтирилган хилини билдиради.

Муфид — фойдали.

Мушк — мускус (эркак кабарга кийинининг мушк безларидан олинадиган ўткир ҳидли модда).

Муқл — бделлий, пальма дум (дарахт елими).

Нажоҳ маъжун — нажоҳ сўзи муваффақият, омадди билдиради. Бу рамзий маънода ишлатилган бўлиб, бу маъжунни истеъмол қилиш мақсадга етказида демакдир.

Назла ўти — оқарқархо — слюногон (ўсимлик).

Понхоҳ — жувопа ўсимлиги — ажгон, амми.

Поранж (померанец) — иссиқ мамлакатларда ўсувчи дарахт меваси.

Нохуна — кўз четидан ўсиб чиқадиган парда (крыловидная плева).

Нутул — бирор аъзога қуйиб туриш учун ичига дорилар солинб қайнатилаган сув.

Нуқуъ — қуруқ мевалар ивтитилган сув.

Пушодир — нашатирь.

Олтин иқлимийёси — олтин чирки, тўполи — шлак металлов.

Обкома — балиқ соуси ҳамда ҳар хил доривор ўсимликларни ун билан аралаштириб тайёрланган емш.

Обонус — обнус дарахти (қора рангли эбен дарахти). Ибн Сино: «Заниждан келтириладиган дарахт чўпидир».

Озани («Хоипқ ул-калб») — «Итти бўғувчи» — «Собакадушитель». Ибн Сино ва Берунийда ёзилшича, уни еган ит бўғилиб ўлади.

Озарбуя, (русча леонтица, восточная мильянка). Бу ўсимлик билан ҳар хил матолар ювилгани учун форслар уни «ғалимшуй» (гилам ювгич) деб атаганлар.

Озон ул-фаър — бўтакўз ўсимлиги — пезабудка.

Омила — миробалани эмблические (дарахт меваси).

Ос — мурд, марсин дарахти — мирта.

Папирмоя — инфаҳа — ситужина. Папирмоя ёш ковшовчи ҳайволлар қорнида олинадиган суюқлик. Ибн Сино бу маънони қуёп қоридан олинадиган ферментга ҳам беради.

Подзаҳр — заҳарларга қарши ишлатиладиган мураккаб дори.

Пошуя — оёқ ваннаси.

Рум райҳони — устухудус — лаванда греческая.

Рушноё — форсча сўз, кўзни равшан қилувчи дегани. «Баҳр ул-жавоҳир» китобида ёзилишича, бу сурма кўзининг яраси, қоқоқ шишига қарши ва кўз нурини оширишда фойда беради.

Сакта — «Қонун»да ёзилишича, бу касаллик ҳозирги мия инсультидир.

Салоя қилиш — силлиқ тош ёки бошқа парса орасига олиб, дорини чанг каби мўйин бўлгунинча ишқалаш.

Садал (садаловое дерево) — иссиқ мамлакатларда ўсувчи дарахт.

Сапон маккий — сурги сифатида ишлатиладиган сано. У Саудия Арабистони ярим оролида жойлашган Макка шаҳридан тарқалгани учун шу ном билан аталган.

Ўариқ зок — уч валентли темир купороси — сернокислое железо, соль окисл.

Сарору — бошдаги томирлардан бирининг номи.

Сарсом — мия пардасининг шиши (менингит).

Сидр — кунор дарахти — ююба.

Сиканжубин — сикк (сирка) ва анжубин (асал) сўзларидав аборат, сирка ва асал махсус усул билан қайнатилиб, сиканжубин ҳосил қилинади.

Сумбулсоч — персиёвусшон — веперни волос, аднантум.

Табарий — Али пбн Раббон ат-Табарий — табиб, 808 йилда Марвада туғилган. 850 йилда ўзининг машҳур тиббий асари «Фирдавс ул-ҳикма» («Донолик жаннати»)ни ёзган.

Тамриҳиндий — Ҳинд хурмоси — тамаринд.

Танқия — мияни ёмон моддалардан тозалаш.

Тарёк — заҳарнинг қувватини кесип учун ичиладиган мураккаб дори.

Танимир — кесип (операция қилиш).

«Тулки касали» — соч, соқол ёки киприкнинг бирданга тўқилиб кетиши, бунда одам худди тулкининг туллаганига ўхшаб қолади.

«Тулки мойги» — хусо ас-саълаб — ятришник.

Турбит — турбуд ўсимлиги — турбит.

- Уд — уд дарахти — алойное дерево.
 Уди салиб — пионгул — пион лекарственный.
 Узунмурч — дорфулфул — перец длинный.
 Уерунж — Рум райҳони — лаванда греческая.
 Устамахийқун — Ибн Синонинг ёзишича, бу дори бутун танини ортиқча моддалардан тозаловчидир. «Жомий ал-Фавойид» китобининг ҳошиясида ёзилишича, бу сўзнинг маъноси мияни тозаловчи демакдир.
 Ушшақ — қаврак елими — аммонияк смола.
 Ушна — лишайники. (Дуб ва санавбар, ёнғоқ дарахтларини ўрайдиган юмшоқ ва юпқа қобиқ).
 Ушнон — ушнон, ишқор — солянка.
 Ушгурғоз — сассиқ қаврак илдизи — корень феркуллы волючей.
 Уқия — ўлчов бирлиги, бир уқия — 29,75 г.
 Фаросийун — девортеги ўти — шандра обыкновенная.
 Фарфиюн — евфорбия ўсимлигининг елими.
 Харбақ — морозник черный; чемерица белая.
 Хиёршанбар — кассия стручковая.
 Хилт — одам гавдасидаги тўрт хил суюқлик: қон, сафро, савдо, балғам.
 Хотинак сунурги — қантуриюн — золототысячник, василек.
 Хузий — бу ном аниқланмаган. Хузистонда V асрда ташкил топган машҳур Жундишопур табобат мактабининг табибларидан бири бўлиши мумкин, деган тахмин бор.
 Цейлон долчини — салиха — кораца цейлонская.
 Чанхом — унинг чокшу ва чоксу каби номлари ҳам бор. Беруний уни жашм деб атаган, бу форсча чашмнинг арабчаштирилганидир. Бу кассия деб аталувчи ўсимлик уруғи.
 Чилғуза — санавбар дарахтининг бужури — орепки пинни.
 Чин момирони — Хитой момирони — чистотель большой.
 Шаржа — майда бўлакчаларга бўлинган гўшт.
 Шақиқа — бош ярмининг оғриши (мигрень).
 Шариф — Шариф Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳасаний (яшаган даври номаълум), содда дорилар, доривор ўсимликлар ва уларни аниқлаш ҳақида китоблар ёзган. Шулардан бири «Китоб ул-адвият ул-муфрада» («Содда дорилар ҳақида китоб») деб аталади.
 Шийёфлар — 1 — суртиладиган дори; 2 — шамчалар.
 Ширхишт — «у Ҳиротда тол ва катиرو дарахтларига тушадиган ширадир». (Ибн Сино).
 Ших — ширяи; асфодель (ўсимлик).
 Шодана — шозана — кровавик, гематит (минерал тош).
 Эрон қавраги — сакбинаж — сагапен (дарахт елими).
 Юлғун — тарфо — тамарикс.
 Қирот — ўлчов бирлиги, бир қирот — 0,236 г.
 Қулғуна — араб тилида ханозир (тўнғиз яра) дейилади, кўпинча бўйин ва қўлтиқ остига чиқадиغان без.
 Қундуз қири — жандибидастар — бобровая струя.
 Қурра — Абул Ҳасан Собит ибн Қурра (801—834) — ўрта асрнинг математик, астроном ва табиб олими. Илмий асарларни юнон ва сурёний тилларидан араб тилига ўнгирган таржимонлардан бири.
 Қуст — костус (ўсимлик елими).

Қуқоё ҳабби — «Баҳр ул-жавоҳир» китобида ёзилишича, қуқоё хаблари мияни тозаловчилардан ҳисобланади. Шунинг учун унга қуқоё, яъни бош деган ном берилган.

Қўланж — ич қотиши, ичак санчиғи.

Ҳабб — юмалоқланган дори.

Ҳалила — Афғонистон ва Ҳиндистонда ўсадиган дарахт меваси.

Ҳамомо — амом ўсимлигининг томири, барги ва шохчалари.

Ҳусайн ибн Исҳоқ — Абу Зайд Ҳунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодий (808—873) халифа Маъмун (813—833) давридаги «Донолик уйини» мудир, машҳур табиб ва таржимон.

Ҳуқна — клизма.

Мундарижа

Кириш	3
Навой асри табобатга бир назар	5
Навой — табобат билимдоши	13
Навой тасаввуридаги табиб	19
Дорушифо (Даволаш уйи)	24
Дорушифо табиблари	27
Мавлоно Ғиёсуддин Муҳаммад табиб	28
Мавлоно Дарвеш Али табиб	29
Мавлоно Низомуддин Абдулҳай табиб	33
Мавлоно Муҳаммад табиб	38
Мавлоно Абдулҳай Туний	40
Мавлоно Муҳаммад Муъин	40
Мавлоно Қутбиддин Одам	41
Навойнинг тиббий ҳикматлари	43
Юсуфий ал-Ҳаравий. «Рисола-и Жомий ул-фавойид» («Тиббий фойдалар мажмуаси») китобидан	68
Муҳаммад ал-Ҳаравий. «Манофий ул-ҳаёт» («Жонзотларнинг фойдалари») китобидан	96
Ҳаким Кермоний. «Баҳр ул-хавосс» («Хосиятлар денгизи») китобидан	100
Изоҳлар	120

Научно-популярное издание

На узбекском языке

МАХМУД ХАСАНИЙ, СУРАЙЁ КАРИМОВА

МЕДИЦИНА ЭПОХИ НАВОИ

Художники: А. Каххаров, Н. Хакимов

Ташкент, 700129, издательство имени Ибн Сина
Навои, 30.

На узбекском языке

Илмий-оммабон нашр

МАХМУД ХАСАНИЙ, СУРАЙЁ КАРИМОВА

НАВОИЙ ДАВРИ ТАБОБАТИ

Мухарририят мудири Маъфират Орифжонова

Расмлар муҳаррири Обиджон Аҳмаджонов

Техник муҳаррир Вера Васильевна Мешчерякова

Мусахҳих Махбуба Қодирова

ИБ № 1765

Босмахонага 24.01.91 да берилди. Босишга 11.03.91 да рух сат этилди. Бичими 84×108¹/₃₂. 1-босмахона қоғози. Оддий янги гарнитур. Юқори босма. Шартли босма табоқ 6,72 +вкл 0,21. Нашр. босма табоқ 6,2+вкл 0,2. Шартли бўён-оттиски 8,4. Жами 150000 нусха. 75-рақамли буюртма Баҳо си 4 с. 87—90-рақамли шартнома.

Ибн Сино номидаги нашриёт, 700129, Тошкент
Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Давлат матбуот комитети Тошкент «Китоб»
нашриёт-матбаа бирлашмасининг 3-босмахонаси, Тошкент
700194, Юнусов даҳаси, Муродов кўчаси 1

КИТОБ ЎзССР ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚУМИТАСИ
ҚОШИДАГИ «ИЖОД» ДАВЛАТ КИЧИК ҚОРХОНА-
СИ БИЛАН ҲАМКОРЛИҚДА ЧОП ЭТИЛДИ.

З. Эгамбердиев, З. Эгамбердиева. Тиббиёт хазинасидан. Тўлдирилган ва қайта ишланган 3-нашри.

Ушбу китобга табобатга оид ҳикматлар, қадим замонларда яшаган Шарқ ҳақимлари, шоирлари, файласуфларининг ибратли сўзлари, дарддан фориг бўлишга оид халқ афсоналари, мақоллари йиғилган.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланади.